

Studies on Understanding Hadith

P-ISSN: 2588-3895

E-ISSN: 2588-4417

DOI: 10.30479/mfh.2023.18892.2263

The Role of Ali ibn Mahziar in the Scientific and Cultural Advancement of Shiites

Bratollah Hamidi Manesh¹

Zeinab Omidian^{2*}

Ali Yahyaei³

Abstract

Shia narrators of the first centuries of Hijrah have played a significant role in the scientific and cultural development of Shia by transmitting the hadiths of Imams (PBUT) to the next generations. Therefore, knowing them helps us to better understand the roots of the development of Shiite sciences and knowledge. Ali ibn Mahziar, the Companions of the later Imams (PBUT), was definitely of a great role in this advancement. This article aims to answer the question of what role Ali Ibn Mehziar had in the scientific and cultural Advancement of Shiites by using the historical approach and based on descriptive-analytical method of research. The results of research demonstrates that the knowledge, reliability and position of Ali ibn Mahziar before Imams (PBUT) led the preservation more than (700) of his narrations in authentic Shiite texts. By extracting these narrations, it became clear that Ali ibn Mahziar played a significant role in explaining the jurisprudence and jurisprudential issues of the society of that day with the report of (482) jurisprudential narrations. Also, Ibn Mahziyar has tried to propagate Shiite supplications in order to heal the sufferings of Shiites. On the other hand, the relations of this Shiite scholar with other hadith areas and the training of students led to the spread of the hadiths of Imams (PBUT) in the Islamic world.

Keywords

Ali ibn Mahziar, Narrative Texts, Shiite Sciences.

Article Type: Research

1. Master's Degree in Shiite History, Hakim Sabzevari University. Email: hamidibarat1352@gmail.com

2. Responsible Author, Assistant Professor, Department of Shiite History, Hakim Sabzevari University, Sabzevar, Iran. Email: z.omidiyan@hsu.ac.ir

3. Assistant Professor, Department of Shiite History, Hakim Sabzevari University, Sabzevar, Iran. Email: a.yahyaei@hsu.ac.ir

Received on: 23/06/2023 Accepted on: 12/09/2023

Copyright © 2023, Hamidi Manesh, Omidian & Yahyaei

Publisher: Imam Khomeini International University.

تلفن: ۰۲۱-۲۵۸۸-۳۸۹۵
شماره: ۰۲۱-۲۵۸۸-۴۴۱۷

مطالعات فقه حدیث

DOI: 10.30479/mfh.2023.18892.2263

نقش علی بن مهزیار در رشد علمی و فرهنگی شیعیان

برات الله حمیدی منش^۱

زینب امیدیان^{۲*}

علی یحیائی^۳

چکیده

محدثان و راویان شیعی سده‌های نخست هجری با انتقال احادیث ائمه (ع) به نسل‌های بعد در رشد علمی و فرهنگی شیعیان نقش درخور توجهی داشته‌اند. از این‌رو شناخت آنان به ما یاری می‌رساند تا ریشه‌های تکوین علوم و معارف شیعی را بهتر بشناسیم. بی‌تردید علی بن مهزیار از اصحاب ائمه متأخر (ع) در این پویایی و رشد سهم به‌سزایی داشته است. پژوهش حاضر قصد دارد تا با استفاده از رویکرد تاریخی و بر اساس روش توصیفی-تحلیلی به این پرسش پاسخ دهد که علی بن مهزیار در رشد علمی و فرهنگی شیعیان چه نقشی داشته است. نتایج این واکاوی نشان می‌دهد که علم، وثاقت و منزلت ابن مهزیار نزد ائمه (ع)، سبب بر جای ماندن بیش از ۷۰۰ روایت وی در متون معتبر شیعی شده است. با استخراج این روایات روشن شد که علی بن مهزیار در تبیین فقه و مسائل فقهی جامعه آن روز با گزارش ۴۸۲ روایت فقهی نقش برجسته‌ای داشته است. وی همچنین با مبارزه با فرقه‌های انحرافی و تبیین کلامی امامت کوشید تا سده‌ای استوار در برابر فرقه‌های انحرافی زمانه‌ی خود ایجاد کند و عقاید درست شیعی را ترویج دهد؛ و نیز ابن مهزیار به منظور التیام آلام اهل تشیع در ترویج ادعیه شیعی کوشیده است. از سوی دیگر، تعامل این عالم شیعی با سایر حوزه‌های حدیثی و تربیت شاگردان سبب نشر احادیث ائمه (ع) در جهان اسلام گردید.

کلیدواژه‌ها

علی بن مهزیار، متون روایی، معارف شیعی.

نوع مقاله: پژوهشی

۱. دانش آموخته کارشناسی ارشد تاریخ تشیع، دانشگاه حکیم سبزواری. hamidibarat1352@gmail.com
  ۲. استادیار گروه تاریخ تشیع، دانشگاه حکیم سبزواری، سبزوار، ایران (نویسنده مسئول). z.omidiyan@hsu.ac.ir
  ۳. استادیار گروه تاریخ تشیع، دانشگاه حکیم سبزواری، سبزوار، ایران. a.yahyaei@hsu.ac.ir
- تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۴/۰۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۶/۲۱

ناشر: دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره)

۱. طرح مسأله

در عصر حضور ائمه (ع)، حضور عالمان شیعی کنار ایشان از موضوعات درنگ کردنی تاریخ شیعه است. این محدثان و راویان میراث ائمه (ع) و شیعه را منتقل کرده و بر قوام و استواری آن افزوده‌اند. یکی از این عالمان، علی بن مهزیار اهوازی است که به شیوه‌های مختلف برای گسترش و اقتدار تشیع کوشید. ابن مهزیار در زمانی که ائمه (ع) تحت کنترل خلافت عباسی بودند، وکالت و نمایندگی ایشان را بر عهده گرفته و به مسائل شیعیان پاسخ دادند. وی با حفظ و ثبت احادیث ائمه (ع) در انتقال میراث علمی و فکری امامان (ع) به نسل‌های بعد تأثیرگذار بوده است.

اهمیت ابن مهزیار تا بدان جاست که هیچ محقق در حوزه معارف و علوم شیعی نمی‌تواند وی را نادیده بگیرد. به رغم این اهمیت، تحقیقاتی که درباره وی انجام شده، بیشتر جنبه شرح حال‌نویسی و رجالی دارند و معرف جایگاه علمی و فرهنگی وی نیستند و بررسی روایات و احادیث ابن مهزیار به منظور روشن کردن، نقش وی در رشد علمی و فرهنگی شیعه چندان مورد توجه قرار نگرفته است. این پژوهش‌ها را می‌توان به دو دسته کلی تقسیم کرد. نخست مقالات و کتاب‌هایی که جنبه عمومی تری داشته و برای مخاطبان عام‌تر به نگارش درآمده‌اند و دیگر مقالات دانشگاهی. از دسته اول می‌توان از کتاب «هم‌قدم با آفتاب: زندگی‌نامه علی بن مهزیار اهوازی و خدمات خاندان مهزیار به اسلام و تشیع» (زرگر، ۱۳۹۵ش) یاد کرد که نویسنده تنها به شرح زندگانی ابن مهزیار و روایت‌های ملاقات افراد خاندان وی با ائمه (ع) و نیز مسکن و مدفن علی بن مهزیار توجه نموده و روایت‌های ابن مهزیار در متون متأخر را نادیده گرفته است.

از جمله مقالاتی هم که در این زمینه به نگارش درآمده‌اند و چنین رویکردی دارند می‌توان به مقالات «علی بن مهزیار الاهوازی» (حسین پوری، ۱۳۸۲ش)، «رجال نامی خوزستان را بشناسید (علی بن مهزیار اهوازی)» (جزایری، ۱۳۴۳ش) اشاره کرد که صرفاً به شرح حال و زندگی علی بن مهزیار پرداخته‌اند. از پژوهش‌های دسته دوم هم یعنی مقالات دانشگاهی می‌توان به مقاله «بررسی جایگاه علی بن مهزیار و خاندان وی در وکالت ائمه (ع)» (عبیدی پور، ۱۳۹۲ش) و «مناسبات فکری دو حوزه علمی تشیع قم و اهواز در قرن‌های دوم و سوم هجری» (هدایت پناه، ۱۳۹۵ش) اشاره کرد که در این پژوهش‌ها نیز نویسندگان چون مسئله و موضوع آنان با تحقیق حاضر متفاوت بوده، به ارزیابی و استخراج روایت‌های علی بن مهزیار در متون روایی شیعه نپرداخته‌اند.

با وجود این تحقیقات، هنوز نقش ابن مهزیار همانند بسیاری دیگر از اصحاب و راویان کلام ائمه (ع) در تکوین علوم و شیعی مورد ارزیابی قرار نگرفته است. با یادآوری این نکته که در این مرحله تکوین، سنگ بنای علوم و فرهنگ شیعی بنیان نهاده شد و هنوز زوایایی از این مرحله نیازمند بازسازی است، پس ضرورت تحقیق پیرامون نقش فرهنگی راویانی چون ابن مهزیار بیشتر احساس می‌شود. از این رو پژوهش حاضر با استفاده از رویکرد تاریخی و با بهره‌بردن از روش توصیفی-تحلیلی و از طریق بررسی و تحلیل احادیث علمی بن مهزیار در پی پاسخ بدین سؤال است که این عالم شیعه چه نقشی در رشد اجتماعی و فرهنگی شیعه داشته است؟ با توجه به این روش، نگارندگان پس از بررسی زندگی نامه علمی بن مهزیار برای فهم تلاش‌های ابن مهزیار در بسترسازی و رونق حدیث شیعه به تفحص در منابع معتبر شیعی پرداخته و اطلاعات مستخرج از این منابع را به صورت کمی درآورده‌اند؛ سپس به طراحی نمودارهایی پرداخته که مخاطب را به تحلیلی بهتر از عملکرد حدیثی ابن مهزیار رهنمون سازد. در ادامه به دیگر اقدامات علمی بن مهزیار در جهت رشد علمی و فرهنگی شیعه پرداخته می‌شود.

۲. زندگی نامه و آثار علمی بن مهزیار

علی بن مهزیار، برخاسته از دورق^۱ اهواز، محدث، مفسر، فقیه و عالم برجسته شیعی در سده دوم و سوم هجری است. محققین معاصر با توجه به قرائن و شواهد، سال تولد وی را بین سال‌های ۱۸۰ تا ۱۸۵ق و وفات او را در حدود ۲۵۰ق تا ۲۵۴ق دانسته‌اند (نک به: زرکلی، ۱۹۸۹م، ۵: ۳۷؛ دوانی، ۱۳۶۰ش، ۲: ۱۰۷). ابن مهزیار از خاندان‌های سرشناس اهواز بود (اصغری‌پور و دیگران، ۱۴۰۲ش، ۱۳۰) و در این شهر به مرتبه فقاہت رسید (کشی، ۱۳۶۳ش، ۵۴۸). وی ابتدا نزد علمای بزرگ اهوازی چون فضاله بن ایوب الازدی (م. سده سوم)، حسن بن سعید اهوازی (م ۲۵۴ق) کسب علم و دانش کرد (نک: کلینی، ۱۴۰۷ق، ۲: ۸۲، ۴۳۷؛ طوسی، ۱۴۰۷ق، ۲: ۱۴۲، ۲۹۰). سپس، نزد عالمان شیعی سایر شهرهای دیگر چون کوفه و بغداد نیز تعلیم یافت (نک: کلینی، ۱۴۰۷ق، ۲: ۳۷۳، ۴۶۰؛ ۳: ۲۶۷، ۳۰۶). همچنین، این عالم اهوازی، از اصحاب برجسته‌ی امام رضا (ع)، امام جواد (ع) و امام هادی (ع) بوده و در نزد ایشان جایگاه ویژه‌ای داشته‌است؛ به طوری که بارها از سوی امام جواد (ع) مورد تجلیل قرار گرفته است (نک: طوسی، ۱۳۷۳ش، ۳۴۹؛ کشی، ۱۳۶۳ش، ۲: ۸۲۶-۸۲۷).

۱. نام شهری قدیمی، از شهرهای خوزستان، که به دورق‌الفرس هم شهرت داشت و خرابه‌های آن در نزدیکی شادگان کنونی قرار دارد (نک: احمدوند و رودگر، ۱۳۹۹ش، ۱۸: ۳۰۰-۳۰۲).

آثار بسیاری به وی منسوب است. چنان‌که نجاشی، فهرستی با ۳۶ عنوان از آثار علی‌بن‌مهزیار را عرضه کرده است (نجاشی، ۱۳۶۵، ش، ۲۵۳). کشی از آثار وی نام نمی‌برد ولی گفته است که مصنفات ابن‌مهزیار بیش از سی اثر بوده است (کشی، ۱۳۶۳، ش، ۲: ۸۲۵). طوسی نیز ۳۶ کتاب به وی نسبت داده که ۳۳ کتاب آن را مثل کتب حسین‌بن‌سعید دانسته و سه کتاب آن را حروف القرآن، الأنبياء و البشارات را مستقل از آثار حسین‌بن‌سعید دانسته است (طوسی، ۱۴۲۰، ق، ۲۶۵؛ برای اطلاعات بیشتر از آثار ابن‌مهزیار، نک: نجاشی، ۱۳۶۵، ش، ۲۵۳؛ ابن‌شهر آشوب، ۱۳۸۰، ش، ۶۳). نجاشی و طوسی هر کدام طرق خود به کتاب‌های مهزیار را گزارش داده‌اند (نک: نجاشی، ۱۳۶۵، ش، ۲۵۳-۲۵۴؛ طوسی، ۱۴۲۰، ق، ۲۶۵).

با توجه به شواهد و تدویم روایت‌های وی در متون متأخر، می‌توان گفت نویسندگان شیعی دست کم تا قرن هفتم به آثار ابن‌مهزیار دسترسی داشته‌اند. چنان‌که ابن‌طاووس (م ۶۶۴ق) کتاب الدعاء و کتاب ملاحم ابن‌مهزیار را در دست داشته است (ابن‌طاووس، ۱۴۰۹، ق، ۱۴۲؛ همو، ۱۴۱۶، ق، ۳۰).

سوگمندان به شواهد و تدویم روایت‌های وی از دستبرد زمانه در امان نمانده و از بین رفته است. با این حال، مؤلفان بعدی بارها از این آثار در نوشته‌های خود بهره برده و حجم وسیعی از روایت‌ها و احادیث او در این متون محفوظ مانده است که تا امروز بر تارک علم و اندیشه شیعه می‌درخشند. متون سده سوم تا هفتم به‌صورت گسترده در موضوعات متنوع از ابن‌مهزیار روایت می‌کنند. از این‌رو به معرفی و میزان بهره بردن این مؤلفان از آثار ابن‌مهزیار می‌پردازیم.

۳. علی‌بن‌مهزیار و حفظ و انتقال احادیث ائمه

انعکاس روایت‌های علی‌بن‌مهزیار در متون روایی شیعه حاکی از نقش وی در گسترش میراث حدیثی امامیه است. در ادامه ابتدا میراث حدیثی ابن‌مهزیار، سپس روایات تکراری، اعتبار روایی روایت‌ها و عملکرد حدیثی وی مورد بررسی قرار گرفته است.

۳-۱. روایت‌های علی‌بن‌مهزیار در متون سده سوم تا هفتم هجری

برای درکی انضمامی‌تر از نقش ابن‌مهزیار در میراث حدیثی ائمه، روایت‌ها و احادیث ابن‌مهزیار در منابع روایی شیعه از سده‌ی سوم تا سده هفتم هجری، گردآوری، شمارش و مورد مطالعه قرار گرفته که بر طبق هر سده به بررسی آنان می‌پردازیم.

۳-۱-۱. سده سوم هجری

علی بن جعفر عریضی^۱ (م ۲۲۰ق)، یک روایت را از علی بن مهزیار نقل می‌کند (۱۴۰۹ق، ۳۱۸) که آن حدیث از امام باقر (ع) است و موضوع آن کلامی است.

برقی (م ۲۷۴ق)، چهار روایت را از ابن مهزیار نقل می‌کند (۱۳۷۱ق، ۲: ۳۵۲، ۳۵۶، ۳۵۷) که سه روایت را با واسطه از امام صادق (ع) و یک مورد را از «احدهما»^۲ نقل می‌کند و موضوع آن‌ها فقهی است.

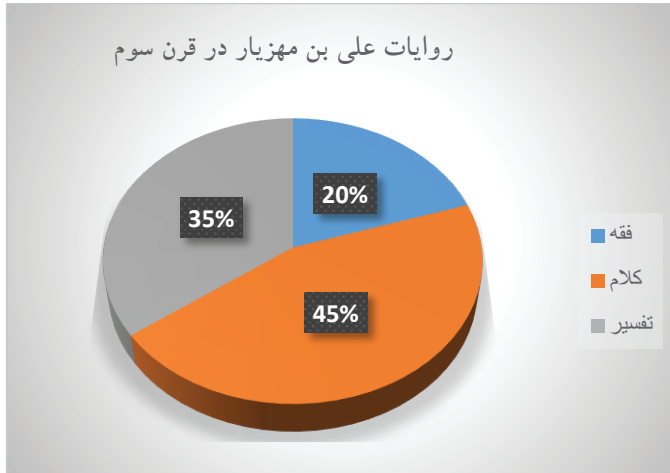
ابن صفار قمی (م ۲۹۰ق)، شش روایت را به نقل از ابن مهزیار آورده است (صفار، ۱۴۰۴ق، ۱: ۲۳۰، ۲۳۳، ۳۲۷، ۴۸۱) که از امام صادق (ع)، امام رضا (ع)، امام جواد (ع)، پیامبر (ص) هر کدام یک روایت نقل می‌کند و نیز به طور مستقیم و بی‌واسطه از امام هادی (ع) دو حدیث را اقتباس کرده که نشان از ارتباط مستقیم وی با ائمه (ع) است. موضوع این روایات کلامی و مربوط به فضائل ائمه (ع) است. همچنین، با استفاده از اشتراک اسمی بین کتاب‌های علی بن مهزیار و ابن صفار، می‌توان به تأثیر دیگر صاحب «بصائر الدرجات» از این محدث اهوازی پی برد. چنان‌که ابن صفار نیز چون علی بن مهزیار، کتاب‌هایی چون «الصلاه، الوضوء، الصیام، الحج، النکاح، الطلاق، العتق و التدبیر و المکاتبة، التجارات» را نوشته است (نجاشی، ۱۳۶۵ش، ۳۵۴).

علی بن ابراهیم قمی (قرن سوم): او در کتاب تفسیر خود، هفت روایت را از علی بن مهزیار اقتباس کرده است (قمی، ۱۴۰۴ق، ۱: ۲۸۸، ۲۳۵، ۳۵۴؛ ۲: ۵۸، ۲۲۳، ۲۷۳) که وی پنج مورد آن را از امام صادق (ع)، و یک مورد از امام باقر (ع) و یک مورد از امام علی (ع) نقل می‌کند. موضوع همه این روایات تفسیری است. به نظر می‌رسد این اندیشمند قمی، کتاب تفسیر ابن مهزیار را در دست داشته است چون پنج روایت را مستقیم از وی نقل می‌کند.

در مجموع در متون سده سوم، ۲۰ روایت از علی بن مهزیار نقل شده است که چهار روایت کلامی و یک روایت تفسیری آن تکراری است. بیشترین موضوع این روایات کلامی است به طوری که ۴۵ درصد را به خود اختصاص می‌دهد و پس از آن تفسیر و فقه قرار دارد. همچنین ابن مهزیار بیشترین احادیث را با واسطه و غیر مستقیم از امام صادق (ع) نقل می‌کند که نشان می‌دهد وی علاوه بر نقل روایت ائمه دوران خود، به کار گردآوری احادیث و روایات امامان پیشین نیز پرداخته است.

۱. او از فرزندان امام صادق (ع) است

۲. منظور از این عبارت برای حضرت باقر (ع) یا صادق (ع) به کار می‌رود.

۳-۱-۲. سده چهارم هجری

عیاشی سمرقندی (م ۳۲۰ق): سه روایت را در کتاب تفسیر خود از علی بن مهزیار نقل می‌کند (عیاشی، ۱۳۸۰ق، ۱: ۱۷۳، ۲۰۴؛ ۲: ۱۸۳). ابن مهزیار، این روایات تفسیری خود را به نقل از امام صادق (ع)، امام باقر (ع) و امام جواد (ع) نقل می‌کند. به نظر می‌رسد عیاشی با توجه به نقل بدون واسطه از ابن مهزیار، کتاب تفسیر وی را در دست داشته است. ابن بابویه (م ۳۲۹ق): ابن بابویه پدر شیخ صدوق در کتاب «الإمامة والتبصرة من الحيرة»، هفت روایت را از ابن مهزیار نقل کرده است (ابن بابویه، ۱۴۰۴ق، ۲۷، ۴۹، ۶۶، ۹۳، ۱۰۱، ۱۲۷، ۱۲۸). ابن مهزیار، چهار مورد را از امام صادق (ع) و از امام باقر (ع)، امام کاظم (ع) و امام حسن عسکری (ع) هر کدام، یک حدیث اقتباس کرده است. موضوع همه این روایات کلامی است و در حوزه امامت و غیبت قرار دارد.

کلینی (م ۳۲۹ق): در کتاب کافی، ۱۵۱ حدیث از علی بن مهزیار را با واسطه و غیر مستقیم نقل نموده است (برای نمونه نک: کلینی، ۱۴۰۷ق، ۱: ۵۴۷؛ ۲: ۷۳، ۸۲، ۹۶ و...). ابن مهزیار، بیشترین احادیث در این کتاب را از امام صادق (ع) یعنی ۶۲ حدیث نقل می‌کند. پس از آن به ترتیب از امام جواد (ع)، ۳۱ روایت، امام رضا (ع)، ۲۵ روایت، امام باقر (ع)، ۱۸ روایت، امام هادی (ع)، ۷ روایت، از امام سجاد (ع)، ۱ روایت و با عنوان «احدهما» ۷ روایت را نقل می‌کند. نکته‌ی جالب توجه این است که کلینی، به روایت‌های ابن مهزیار اعتماد زیادی داشته است تا جایی که در سلسله روایات

خود بارها با عبارت «جمیعاً عن علی بن مهزیار» این اعتماد را نشان می‌دهد (کلینی، ۱۴۰۷ق، ۲: ۴۲۵، ۴۳۹ و ...).

همچنین در این کتاب، ۱۳۶ حدیث نقل شده از وی، فقهی است که بیشتر مربوط به «عبادات» به ویژه نماز است، ۸ حدیث آن کلامی و درباره امامت است، ۱ حدیث مربوط به تفسیر و موضوع، ۶ روایت دیگر، تاریخی است که به بیان سال تولد و وفات ائمه (ع) پرداخته است. با بررسی سلسله راویان مشخص گردید که علی بن مهزیار از مشایخ متعددی این روایات را نقل می‌کند که بیشترین آن‌ها به تعداد ۴۸ روایت را از استادان اهوازی خود نقل می‌کند. پس از آن استادان کوفی ابن مهزیار با تعداد ۲۷ روایت، بیشترین آمار را به خود اختصاص می‌دهند. بعضی روایات مشخص نیست از چه کسی نقل می‌کند و با عبارت «بعض اصحابنا» بیان گردیده است.

ابن عقده کوفی (۳۳۲ق): یک روایت از علی بن مهزیار نقل می‌کند (۱۴۲۴ق، ۲۰۶) که با واسطه از امام علی (ع) اقتباس کرده و موضوع آن کلامی است.

خصیبی (م ۳۳۴ق): یک حدیث را از ابن مهزیار نقل می‌کند که این حدیث از امام باقر (ع) است و موضوع آن کلامی و درباره امامت حضرت مهدی (عج) است (۱۴۱۹ق، ۳۶۰).

مسعودی (م ۳۴۶ق): هفت روایت را از علی بن مهزیار نقل می‌کند (۱۴۲۶ق، ۱۹۲، ۲۲۸، ۲۴۲، ۲۶۳، ۲۶۹). ابن مهزیار، ۳ روایت آن از امام هادی (ع)، ۱ روایت از امام حسن عسکری (ع) و ۱ روایت را از مادر ایشان، ۱ روایت از امام باقر (ع) و ۱ روایت از امام صادق (ع) اقتباس می‌کند. موضوع همه این روایات کلامی است و درباره اثبات امامت و غیبت امام عصر (عج) می‌باشد.

نعمانی (م ۳۶۰ق): مشهور به ابن زینب، ۵ روایت را از علی بن مهزیار اقتباس می‌کند (۱۳۹۷ق، ۱۷۱، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۶۹). ابن مهزیار، از امام صادق (ع)، ۲ روایت و از امام کاظم (ع)، امام باقر (ع) و امام علی (ع)، هر کدام یک حدیث نقل می‌کند که موضوع آن‌ها کلامی و درباره امامت و نشانه‌های ظهور و قیام امام عصر (عج) است.

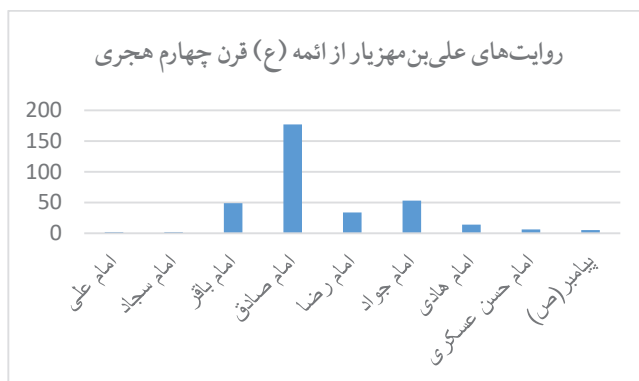
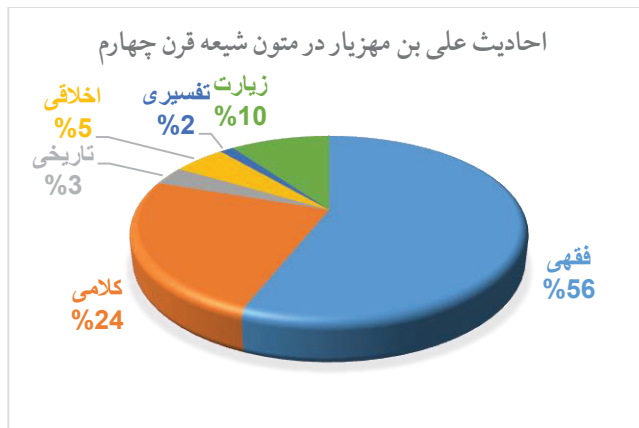
ابن قولویه قمی (م ۳۶۸ق): ۴۱ روایت را به نقل از علی بن مهزیار ذکر می‌کند (برای نمونه، نک: ابن قولویه، ۱۳۵۶ش، ۲۴، ۳۱، ۴۹ و ...). این محدث اهوازی، ۲۷ روایت را از امام صادق (ع)، ۲ روایت را از امام باقر (ع) و ۲ روایت را از امام سجاد (ع)، ۲ روایت را از امام رضا (ع) و ۳ روایت را از امام جواد (ع)، ۱ روایت را از امام کاظم (ع) و نیز ۴ روایت را با عنوان «احدهما» نقل می‌کند. در این میان ۳۶ مورد آن درباره زیارت است و ۷ مورد درباره فضائل ائمه (ع) است و می‌توان آن‌ها را در موضوعات کلامی جای داد.

صدوق (م ۳۸۱ق): ۱۵۲ روایت را از علی بن مهزیار نقل می‌کند. در کتاب من لایحضر الفقیه، ۲۲ روایت (برای نمونه نک: صدوق، ۱۴۱۳ق، ۱: ۲۲۴، ۲۶۲، ۲۶۳)، خصال، ۱۵ روایت (۱۳۶۲ش، ۱: ۴، ۳۹، ۴۱، ۸۰ و...)، علل الشرائع، ۵۴ روایت (۱۳۸۵ش، ۱: ۴، ۳۹، ۴۱، ۸۰ و...)، امالی، ۱۰ روایت (۱۳۷۶ش، ۱: ۴، ۳۹، ۴۱، ۸۰ و...)، ثواب الاعمال، ۱۴ روایت (۱۴۰۶ق، ۴۷، ۵۹، ۶۷، ۹۸ و...)، در کمال الدین و تمام النعمه، ۱۹ روایت (۱۳۹۵ق، ۱: ۷۲، ۱۶۱ و...)، در معانی الاخبار، ۱۳ روایت (۱۴۰۳ق، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۹۶ و...)، در توحید، ۱ روایت (۱۳۹۸ق، ۴۷) و در عیون اخبار الرضا، ۳ روایت (۱۳۷۸ق، ۱: ۲۲۲، ۲۶۱، ۲۷۲) و در فضائل الاشهر الثلاثة، ۱ روایت (۱۳۹۶ق، ۵۸) را می‌آورد. ابن مهزیار، بیشترین احادیث و روایات را از امام صادق (ع) با تعداد ۸۰ روایت اقتباس کرده است، پس از آن از امام باقر (ع) ۲۳ روایت، امام جواد (ع) ۱۸ روایت، امام رضا (ع) ۸ روایت، پیامبر (ص) ۵ روایت، امام هادی (ع) ۴ روایت، امام حسن عسکری (ع) ۳ روایت، امام کاظم (ع) ۳ روایت، امام سجاد (ع) ۱ روایت و «احدهما» ۸ روایت را آورده است. موضوعات این روایات، بیشتر فقهی است. به طوری که ۶۸ روایت آن فقهی است و پس از آن به ترتیب، ۵۲ روایت کلامی، ۱۹ روایت اخلاقی، ۱۲ روایت تاریخی و ۱ روایت تفسیری است.

صدوق بر این نکته اذعان دارد که از منابع اصلی وی برای تدوین کتاب من لایحضر الفقیه، آثار علی بن مهزیار است (صدوق، ۱۴۱۳ق، ۱: ۳). همچنین اعتماد صدوق به روایت‌های ابن مهزیار را می‌توان از طرق او به روایات فهم کرد؛ چنان که بدون ذکر منابع و سلسله اسناد ابن مهزیار، روایت را نقل می‌کند و با به‌کارگیری عباراتی چون «بهذا الاسناد عن علی بن مهزیار» (۱۳۸۵ش، ۵۳۴؛ ۱۴۰۳ق، ۲۰۸، ۲۳۶) این اعتماد را به تصویر می‌کشد.

در مجموع در قرن چهارم، ۳۶۸ حدیث از ابن مهزیار نقل شده که در این میان وی از امام صادق (ع) ۱۷۷ روایت، از امام باقر (ع) ۴۹ روایت، از امام جواد (ع) ۵۳ روایت، از امام هادی (ع) ۱۴ روایت، از امام حسن عسکری (ع) ۶ روایت، از امام کاظم (ع) ۶ روایت از امام رضا (ع) ۳۴ روایت از امام سجاد (ع) ۲ روایت از «احدهما» ۱۹ روایت از امام علی (ع) ۲ روایت از پیامبر (ص) ۵ روایت را نقل می‌کند. همچنین از نظر موضوعی ۸۸ روایت آن کلامی، ۲۰۴ فقهی، ۱۸ تاریخی، ۵ تفسیری، ۱۹ اخلاقی، ۳۶ روایت زیارتی است که در این میان ۱۱۲ روایت فقهی، ۱۴ کلامی، ۳ تاریخی، ۱۱ اخلاقی و ۸ روایت زیارتی تکراری می‌باشد.

۳-۱-۳. سده پنجم هجری

مفید (م۴۱۳ق): ۶۰ روایت از علی بن مهزیار نقل می‌کند. ۴۷ روایت در امالی (۱۴۱۳ق)، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۴ و...، ۶ روایت در کتاب مزار (۱۴۱۳ق، ۵، ۹، ۱۵، ۱۶)، ۴ روایت در الاختصاص (۱۴۱۳ق، ۸۷، ۱۳۰)، ۱ روایت در المقنعه (۱۴۱۳ق، ۳۲۰)، ۱ روایت در الارشاد (۱۴۱۳ق، ۲: ۳۱۶) و ۱ روایت در جوابات أهل الموصول فی العدد و الرؤیه (۱۴۱۳ق، ۳۸) را از او نقل می‌کند. ابن مهزیار ۲۶ روایت از امام صادق (ع)، ۱۵ روایت از امام باقر (ع)، ۳ روایت از امام جواد (ع)، ۴ روایت از امام هادی (ع)، ۴ روایت از امام سجاد (ع)، ۳ روایت از امام علی (ع) و ۱ روایت از امام رضا (ع) و از ۴ روایت را «احدهما» نقل می‌کند. همچنین موضوعات آن عبارتند از: ۳۲ روایت کلامی، ۶ روایت فقهی، ۶ روایت تفسیر، ۱۴ روایت اخلاقی و ۲ روایت تاریخ است. نکته جالب توجه این است که بارها مفید در آثارش، بدون ذکر منابع و راویان ابن مهزیار با به کارگیری عبارت «و بالاسناد اول

عن علی بن مهزیار» (الامالی، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۳، ۱۸۶ و...)، «روی عن علی بن مهزیار» (الإختصاص، ۱۳۰)، «ذکر عن علی بن مهزیار» (الإختصاص، ۲۷۰)، «و فی روایه علی بن مهزیار» (المزار، ۱۹۶) اعتماد خود را به این محدث اهوازی نشان می‌دهد. ابوصلاح حلبی (۴۴۷ق): یک روایت مستقیم و بدون ذکر سلسله راویان از علی بن مهزیار می‌آورد (حلبی، ۱۴۰۴ق، ۴۳۲). ابن مهزیار آن را به نقل از امام هادی (ع) ذکر می‌کند و موضوع آن درباره امامت و مهدویت است.

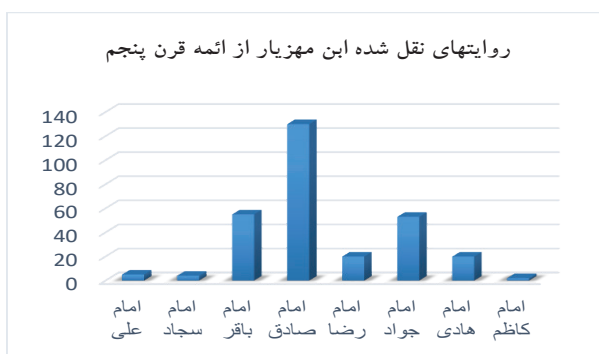
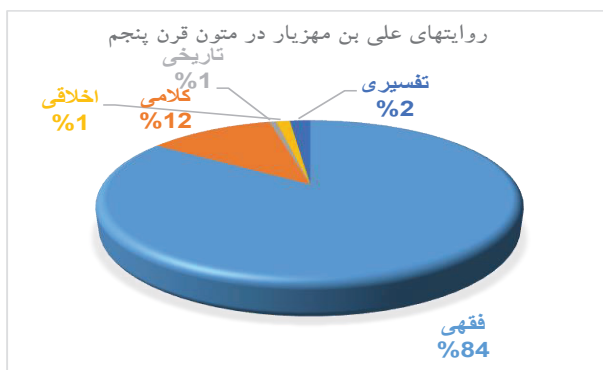
ابن عبدالوهاب (متوفی قرن ۵): یک روایت، درباره امامت از ابن مهزیار نقل می‌کند (ابن عبدالوهاب، بی‌تا، ۱۳۴). ابن مهزیار این روایت را از امام هادی (ع) اقتباس کرده است. لازم به ذکر است که نویسنده روایت را به این گونه نقل می‌کند «روی الحمیری باسناده عن علی بن مهزیار» که نشان از اعتماد به این اندیشمند ایرانی است.

طبری آملی صغیر (متوفی قرن ۵): یک روایت را درباره امامت از ابن مهزیار به نقل از امام هادی (ع) بیان می‌کند که موضوع آن درباره امامت است (طبری آملی صغیر، ۱۴۱۳ق، ۴۱۰). با این که نویسنده، در قرن پنجم می‌زیسته اما طرق روایت خود به ابن مهزیار را ذکر نمی‌کند و مستقیم به نقل از او می‌پردازد که شاید کتاب وی را در دست داشته است.

طوسی (م ۴۶۰ق): در کتاب التهذیب الاحکام، ۱۸۷ روایت (۱۴۰۷ق: ۱، ۴۸، ۱۵۸ و...)، کتاب الاستبصار، ۷۴ روایت (۱۳۹۰ش، ۱: ۵۴، ۶۰، ۱۸۰، ۱۸۴ و...) و کتاب الغیبه، ۲ روایت (۴۱۱ق، ۳۴۹، ۴۵۳) را از علی بن مهزیار نقل می‌کند. که ابن مهزیار ۱۲۰ مورد از امام صادق (ع)، ۵۷ مورد از امام جواد (ع)، ۳۵ مورد از اجدهما، ۱۳ مورد از امام هادی (ع)، ۲۶ مورد از امام رضا (ع)، ۳۵ مورد از امام باقر (ع)، ۲ مورد از امام علی (ع)، ۲ مورد از امام کاظم (ع) نقل کرده است. در این میان علی بن مهزیار بطور مستقیم از امام جواد (ع) ۲۹ روایت، از امام رضا (ع) ۴ روایت و از امام هادی (ع) ۶ روایت را نقل کرده که موضوع همه این روایات فقهی است. در بین موضوعات فقهی بیشترین مورد درباره نماز است که ۱۳۶ روایت را به خود اختصاص می‌دهد و پس از آن حج، ۳۸ روایت را دربر می‌گیرد. در همین کتاب تهذیب، بارها شیخ طوسی بدون ذکر طرق خود می‌گوید: «علی بن مهزیار قال» (۱۴۰۷ق، ۵: ۴۲۸؛ ۶: ۱۲۶؛ ۸: ۳۰۵) که این نشانه دسترسی طوسی به کتب ابن مهزیار است.

در مجموع در قرن پنجم، ۳۲۶ حدیث از علی بن مهزیار نقل شده است که از امام سجاد (ع) ۴ روایت، از امام باقر (ع) ۵۵ روایت، از امام صادق (ع) ۱۳۰ روایت، از اجدهما

۳۷ روایت، امام رضا (ع) ۲۰ روایت، امام جواد (ع) ۵۳ روایت، از امام هادی (ع) ۲۰ روایت و از امام کاظم (ع) ۲ روایت، از امام علی (ع) ۵ روایت اقتباس گردیده است. از نظر موضوعی، ۲۶۷ روایت فقهی، ۳۷ کلامی، ۶ تفسیر، ۲ تاریخ و ۱۴ روایت اخلاقی است. که در این میان، ۱۸۳ فقهی، ۱۲ کلامی، ۲ تفسیری و ۳ روایت زیارتی تکراری است.

۳-۱-۴. سده ششم هجری

ابن فتال نیشابوری (۵۰۸ق): یک روایت از علی بن مهزیار در زمینه امامت و جانشینی امام حسن عسکری (ع) آورده است (۱۳۷۵ش، ۱: ۲۴۷) که این روایت به نقل از امام هادی (ع) است.

فضل بن حسن طبرسی (۵۴۸ق): دو روایت را از ابن مهزیار نقل می‌کند (۱۳۹۰ش، ۲۵۶، ۳۶۸) که از امام هادی (ع) و امام صادق (ع) است. موضوع آن‌ها کلامی و درباره غیبت حضرت مهدی (عج) است.

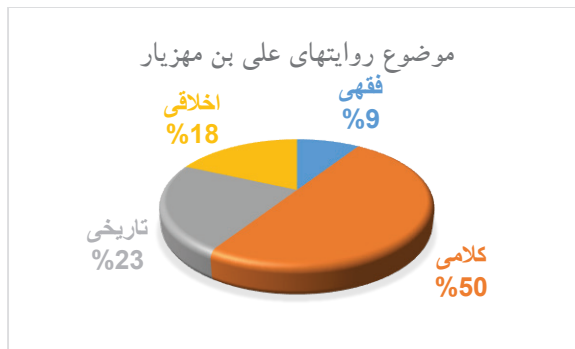
حسن بن فضل طبرسی (قرن ۶): سه روایت از علی بن مهزیار نقل کرده (۱۴۱۲ق، ۱۶۱، ۱۹۳) که از امام جواد (ع)، امام کاظم (ع) و امام باقر (ع) است و موضوع آن‌ها اخلاقی است.

شعیری (متوفی قرن ۶): در کتاب جامع الاخبار، تنها یک روایت از علی بن مهزیار نقل می‌کند که از امام کاظم (ع) است و موضوع آن اخلاقی است (شعیری، بی تا، ۱۳۵). ابن حمزه طوسی (متوفی سده ششم): دو روایت از علی بن مهزیار نقل می‌کند که یک روایت آن فقهی و به نقل از امام صادق (ع) است (۱۴۱۹ق، ۵۱۴، ۵۴۵) و یک روایت درباره زینب کذاب است که در دوره متوکل این اتفاق می‌افتد و ابن مهزیار منبع خبر خود را ذکر نمی‌کند. نکته جالب توجه این است که نویسنده دو روایت را مستقیم و با عبارت «عن علی بن مهزیار قال» ذکر می‌کند که نشانه دسترسی او به کتاب‌های مهزیار است.

قطب رواندی (متوفی ۵۷۳ق): یک روایت از علی بن مهزیار (۱۴۰۹ق، ۳: ۱۱۰۱) نقل کرده اما به سند خود اشاره نکرده است. موضوع آن کلامی و درباره قائم است. وی در کتاب قصص الانبیاء، ۴ روایت را از علی بن مهزیار نقل می‌کند که موضوع آن‌ها تاریخی است، روایاتی که آن‌ها را از پیامبر (ص)، امام موسی کاظم (ع)، امام باقر (ع) و امام صادق (ع) نقل می‌کند.

ابن شهر آشوب مازندرانی (۵۸۸مق): ۵ روایت از علی بن مهزیار آورده (۱۳۷۹ق، ۴: ۲۰۰، ۳۸۲، ۴۰۸، ۴۱۳، ۴۱۶) که یک روایت آن از امام صادق، یک روایت از امام رضا (ع) و دو روایت از امام هادی (ع) و یک روایت از امام جواد (ع) است. موضوع آن‌ها کلامی و درباره فضائل ائمه و مهدویت است. احتمال دارد نویسنده به کتاب‌های ابن مهزیار دسترسی داشته چرا که عبارت «علی بن مهزیار قال» را به کار گرفته است (۱۳۷۹ق، ۴: ۴۰۸). ابن ادریس حلی (۵۹۸مق): تنها یک روایت از علی بن مهزیار نقل کرده که موضوع آن فقهی است و از امام هادی (ع) نقل کرده است (۱۴۱۰ق، ۳: ۵۸۳).

در مجموع در قرن ششم، ۲۱ حدیث از علی بن مهزیار نقل شده است که ۴ مورد از امام باقر (ع)، ۴ مورد از امام صادق (ع)، ۱ مورد امام رضا (ع)، ۱ مورد از امام جواد (ع)، ۵ مورد از امام هادی (ع)، ۳ مورد از امام کاظم (ع) و ۱ مورد از پیامبر (ص) است. موضوع، ۱۰ روایت کلامی، ۲ روایت فقهی، ۵ روایت تاریخی و ۴ روایت اخلاقی است که در این بین، ۹ کلامی، ۳ اخلاقی و ۱ روایت تاریخی تکراری می‌باشد.

۳-۱-۵. سده هفتم هجری

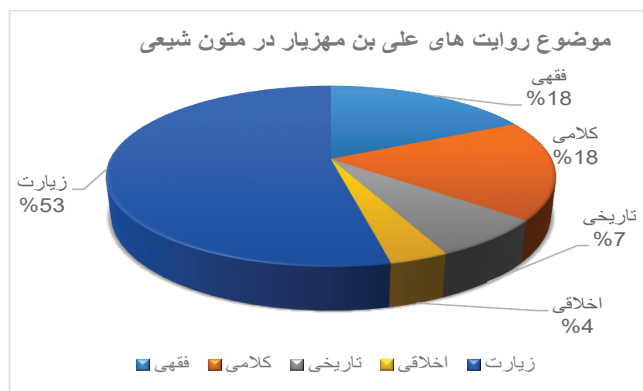
علی بن حسن طبرسی (م ۶۰۰ق): تنها ۱ روایت از علی بن مهزیار آورده که به نقل از امام کاظم (ع) است. موضوع آن روایت اخلاقی است (۱۳۸۵ق، ۳۲۰). ابن مشهدی (م ۶۱۰ق): ۶ روایت از علی بن مهزیار (۱۴۱۹ق، ۴۱، ۱۱۶، ۵۴۴، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶) آورده است که ۳ روایت از امام صادق (ع)، ۲ روایت از امام جواد (ع) و ۱ روایت از امام سجاد (ع) است. موضوع همه آن‌ها درباره زیارت است. همچنین نویسنده یک روایت را به صورت «و فی رویه علی بن مهزیار قال» (۱۴۱۹ق، ۴۱) ذکر می‌کند که نشان می‌دهد احتمالاً نویسنده به کتاب‌های ابن مهزیار دسترسی داشته است. اربلی (م ۶۵۷ق)، ۲ روایت از علی بن مهزیار آورده که به نقل از امام هادی (ع) است (۱۳۸۱ق، ۲: ۳۸۹، ۴۰۵). که موضوع آن‌ها کلامی و درباره امامت است. و هر دو روایت با این عبارت «و عن علی بن مهزیار قال» ذکر شده است که نشان از استفاده نویسنده از کتب ابن مهزیار است.

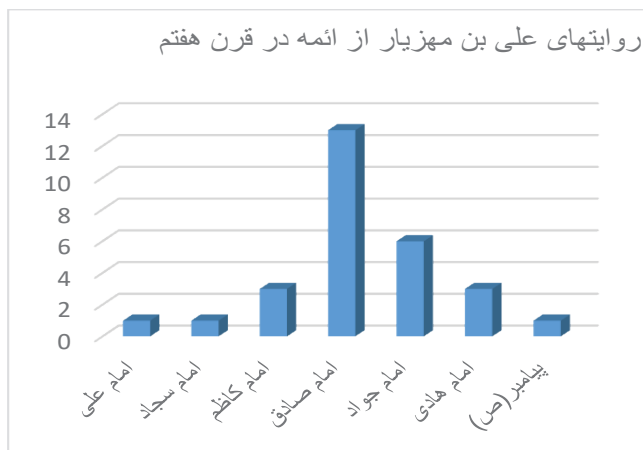
شامی (م قرن ۷): ۱ روایت از علی بن مهزیار آورده که مستقیم از امام هادی (ع) نقل می‌کند (شامی، ۱۴۲۰ق، ۷۲۱) موضوع آن کلامی است.

ابن طاووس (م ۶۶۴ق): در آثار خود، ۱۷ روایت را از ابن مهزیار نقل کرده است که در کتاب جمال الأسبوع بکمال العمل المشروع، ۲ روایت (۱۳۳۰ق، ۱۸۵، ۲۴۱): فلاح السائل و نجاح المسائل، ۱۰ روایت (۱۴۰۶ق، ۴۳، ۱۶۵، ۱۹۹، ۲۲۲، ۲۶۶، ۲۳۰، ۲۲۳، ۲۸۱، ۲۸۲)؛ مهج الدعوات و منهج العبادات، ۱ روایت (۱۴۱۱ق، ۲۳۳)، فرج المهموم، ۱ روایت (۱۳۶۸ق، ۱۸۹)، فتح الابواب، ۱ روایت (۱۴۰۹ق، ۱۴۲)، الإقبال بالأعمال الحسنة، ۱ روایت (۱۳۷۶ش، ۱: ۴۷) را اقتباس کرده است که ۹ حدیث آن از امام صادق (ع)، ۴ حدیث از امام جواد (ع)، ۲ حدیث از امام کاظم (ع)، ۱ حدیث از امام علی (ع) و ۱ حدیث از پیامبر (ص) است. موضوعات آن، ۴ مورد فقهی، ۲ مورد کلامی، ۲ مورد تاریخی و ۹ مورد درباره زیارت و دعاست.

ابن سعید (م ۶۸۹م): ۱ روایت فقهی از علی بن مهزیار آورده که به نقل از امام صادق (ع) است (۱۳۸۶ق، ۲۹).

در قرن هفتم، ۲۸ حدیث از علی بن مهزیار نقل شده است. که از امام سجاد (ع) ۱، از امام صادق (ع) ۱۳، امام جواد (ع) ۶، امام هادی (ع) ۳، از امام کاظم (ع) ۳، امام علی (ع) ۱ و پیامبر (ص) ۱ حدیث نقل شده است. موضوع، ۵ روایت کلامی، ۵ روایت فقهی، ۲ روایت تاریخی، ۱ روایت اخلاقی و ۱۵ روایت زیارتی است که در این میان، ۱ فقهی، ۴ کلامی، ۱ اخلاقی و ۶ زیارتی تکراری است.

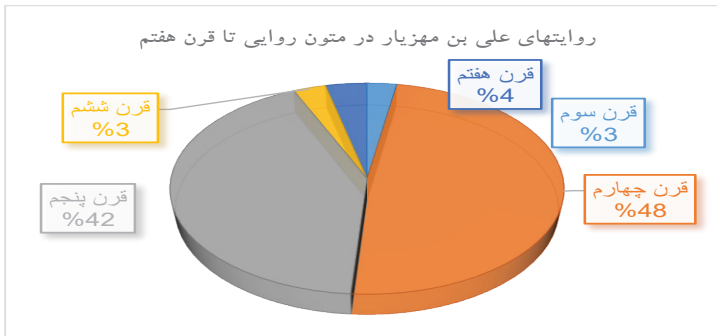

در مجموع می‌توان گفت، این داده‌های آماری نشان می‌دهد که بیشترین احادیث مربوط به قرون چهارم و پنجم هجری است که ۹۱ درصد احادیث منقول توسط وی را در بر می‌گیرد. در قرون مذکور به دلیل مساعد بودن شرایط سیاسی، فرهنگی و اجتماعی که حاصل ضعف خلافت و روی کار آمدن حکومت‌های شیعی آل‌بویه و حمدان و فاطمیان بود، علوم و معارف شیعی گسترش یافت. جوامع اربعه شیعه و آثار و متونی جامع در جهت رفع نیاز شیعیان در عصر غیبت در همین قرون پدید آمدند (طباطبایی، ۱۳۸۹ ش، ۲: ۲۵-۲۶). این در حالی است که اقتباس از احادیث مهزیار در قرون ششم و هفتم به ترتیب به ۳ درصد و ۴ درصد می‌رسد که در علل این امر باید گفت که در نیمه دوم قرن پنجم با روی کار آمدن ترکان سلجوقی در ایران و بغداد تحرک علمی از بین رفت و سخت‌گیری سیاسی و اجتماعی دوره سلجوقی سبب پدید آمدن نوعی رکود علمی در مناطق شیعی شده بود (نک: طباطبایی، ۱۳۸۹ ش، ۲: ۱۳۷).

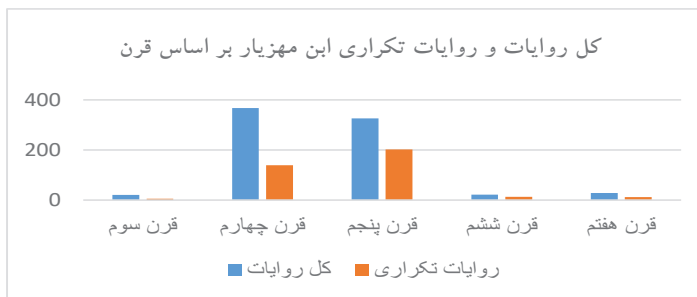
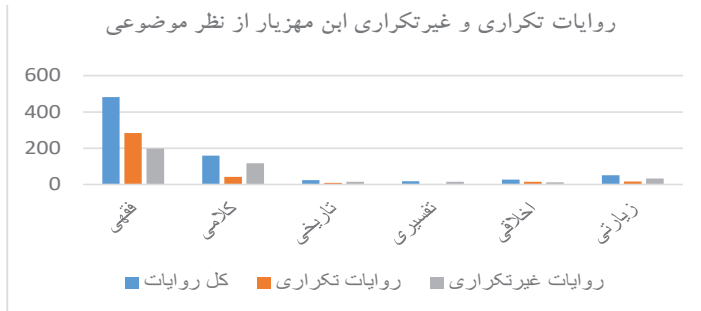
همچنین در قرون ششم و هفتم احادیث فقهی ابن مهزیار نسبت به قرون پیشین به شدت کاهش می‌یابد. برخی پدید آمدن این دوران را ناشی از عظمت و بزرگی شیخ طوسی دانسته‌اند (مدرسی طباطبایی، ۱۳۶۸ ش، ۵۰). اگرچه بزرگی شیخ طوسی مورد تایید همگان است، ولی علت اصلی نبود نشاط فکری در جامعه شیعی را باید در نامساعد بودن اوضاع سیاسی و اجتماعی جامعه نیز دانست. این محیط نابسامان فضای مناسب برای تفکر و جهش علمی در حوزه‌های فقه، حدیث و معارف را فراهم نمی‌کرد. البته دوران رکود در اواخر قرن ششم با کوشش عالمانی چون ابن ادریس حلی (م ۵۹۸ق) به پایان رسید (طباطبایی، ۱۳۸۹ ش، ۲: ۱۳۹).

۲-۳. احادیث تکراری علی بن مهزیار

آماري که پیش از این آمد، نشان می‌دهد که از ۷۶۳ حدیث منقول از ابن مهزیار در میراث حدیثی، اگر از احتساب احادیث تکراری صرف نظر کنیم، ۳۹۲ حدیث از وی به جای مانده است. از نظر موضوعی از این ۳۹۲ حدیث، ۱۹۸ حدیث فقهی، ۱۱۷ کلامی، ۱۵ تاریخی، ۱۵ تفسیری، ۱۳ اخلاقی و ۳۴ حدیث زیارتی است.

بر اساس قرائن می‌توان گفت، نویسندگانی که به زمانه ابن مهزیار نزدیکتر بودند به احتمال زیاد از کتاب‌های ابن مهزیار استفاده کرده و آثار وی را در دست داشته‌اند. به‌عنوان نمونه می‌توان به شیخ کلینی (م ۳۲۹ق) اشاره کرد که حدود ۱۵۰ روایت از ابن مهزیار اقتباس کرده که در آثار پیش از وی دیده نمی‌شود. این در حالی است که ۱۲۹ روایت از این روایت‌های مأخوذ از ابن مهزیار وی در آثار بعدی تکرار می‌شود. شاید نویسندگان بعدی، این احادیث ابن مهزیار را از کتاب کافی اقتباس کرده باشند. در جدول زیر تعداد این روایات ابن مهزیار در کافی که در متون بعدی تکرار شده است، بیان می‌گردد.

کتاب	تعداد روایت	کتاب	تعداد روایت
من لایحضره الفقیه	۷	علل الشرائع	۱
تهذیب الاحکام	۷۴	الاستبصار	۳۰
کامل الزیارات	۳		۱
فلاح السائل و نجاح المسائل	۲	الارشاد	۱
اعلام الوری	۱	المزار الکبیر	۱
مکارم الاخلاق	۲	کشف الغمه	۱
روضه الواعظین	۱		

جدول شماره (۱): روایات مشترک ابن مهزیار در کافی با متون دیگر

۳-۳. اعتبار روایات علی بن مهزیار

آماری که پیش از این آمد، نشان‌دهنده اعتبار روایی ابن مهزیار در کتب مهم شیعی است، به طوری که ۷۶۳ حدیث از علی بن مهزیار در متون روایی شیعه قرن سوم تا هفتم آمده است که در این میان ۳۷۱ روایت آن تکراری و ۳۹۲ روایت غیر تکراری است. در واقع، اندیشمندان شیعه و فقها با توجه به نزدیکی و ارتباط ابن مهزیار با ائمه (ع) وی را مؤثق دانسته‌اند. نجاشی (م ۴۵۰ق)، شیخ طوسی (م ۴۶۰ق) و علامه حلی (۷۲۶ق) درباره علی بن مهزیار آورده‌اند که وی دارای اعتقاداتی درست و در نقل روایت مورد وثوق بوده و نیز هیچ‌گونه ملامت و نکوهشی بر وی نیست (نجاشی، ۱۳۶۵ش، ۲۵۳؛ علامه حلی، ۱۴۱۱ق، ۹۳-۹۲).

نویسنده الذریعه‌الی‌التصانیف‌الشیعه، او را ملازم، راوی و وکیل ائمه (ع) معرفی می‌کند (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۸ق، ۲: ۱۵۱). همچنین ذکر عباراتی چون «بهذا الاسناد

عن علی بن مهزیار» و «بالاسنادالاول عن علی بن مهزیار» در این آثار نشان از این اعتماد است (نک: کلینی، ۱۴۰۷ق، ۳: ۴۰۴، ۴۲۹؛ مفید، ۱۴۱۳ق، ۱۸۰، ۱۸۲، ۱۸۱، ۱۸۳، ۱۸۵). برخی از عالمان برجسته شیعه در سلسله اسناد خود حتی در گزارش یک روایت، به طرق مختلف از ابن مهزیار نقل می‌کنند. چنان‌که شیخ طوسی در گزارش یکی از روایات، از سه طریق، سند آن را به ابن مهزیار می‌رساند (طوسی، ۱۳۹۰ش، ۱: ۱۹۱) که این امر حاکی از اعتبار و صحت روایات این عالم اهوازی دارد.

از آن‌جا که در تعریف حدیث صحیح آمده است که سلسله اسناد آن توسط اشخاص موثق و امامی مذهب به ائمه (ع) متصل گردد (مدیرشانه‌چی، ۱۳۸۷ش، ۶۸)، می‌توان گفت اغلب احادیث ابن مهزیار صحیح و قابل اعتماد است چراکه اکثر اساتید و مشایخ وی نیز از اصحاب ائمه (ع) و مورد اعتماد ایشان بودند (صدوق، ۱۴۱۳ق، ۴: ۴۴۶). البته برخی از احادیث ابن مهزیار، مرسل است و وی نام واسطه خود با معصوم (ع) ذکر نکرده یا با ابهام آورده است به عنوان نمونه با عبارات «عن بعض أصحابنا» و «عن رجل» ذکر کرده است (نک: طوسی، ۱۴۰۷ق، ۲: ۲۰۶؛ کلینی، ۱۴۰۷ق، ۳: ۳۹۹؛ عیاشی، ۱۳۸۰ق، ۲: ۱۸۳). پرداختن به این موضوع و مشخص کردن اعتبار روایی همه‌ی روایات ابن مهزیار مستلزم تحقیق دیگری است و از حوصله این نوشته خارج است.

۳-۴. نقش علی بن مهزیار در رونق حدیث شیعه

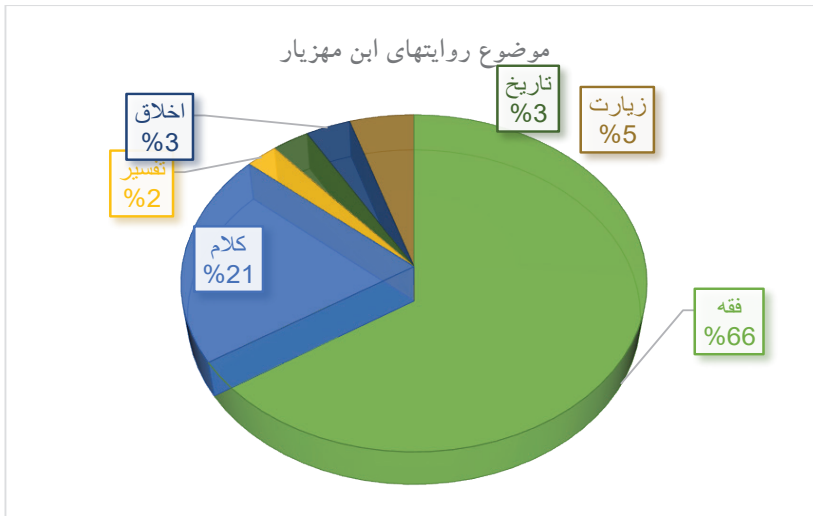
علی بن مهزیار، محدثی پرکار بوده و از نخستین کسانی است که تدوین حدیث به صورت مبوب یا دسته‌بندی شده را آغاز کرد (نک: نجاشی، ۱۳۶۵ش، ۲۵۳-۲۵۴). می‌توان گفت مبوب‌ساختن هر کتاب حدیثی، برگرفته از زاویه نگاه محدث به موضوع کتاب و روش وی نسبت به موضوعی است که درباره آن در حال گردآوری احادیث و روایات بوده است (ستار و دیگران، ۱۴۰۱ش، ۱۵). چنان‌که هر اثر ابن مهزیار، شامل مجموعه‌ای از احادیث در موضوعی خاص مانند نماز، زکات، خمس بود؛ این آثار منشأ پیدایش آثار بزرگتر در قرون بعدی گردیدند. روایت‌های این آثار، در متون متأخر تداوم یافته و در گونه‌های مختلف آثار حدیثی چون جامع‌نگاری، تفسیر، ادعیه، امالی، مزار نویسی، سیره و تاریخ‌نگاری انعکاس یافته است.

با توجه به عناوین آثار و روایت‌های برجای مانده از وی، می‌توان به نقش سترگ وی در نشر و گسترش علوم حدیث، فقه، کلام، تفسیر، تاریخ و اخلاق پی برد. بررسی آماری روایات برجای مانده از ابن مهزیار نشان داد که غالب احادیث وی فقهی و در درجه بعدی

کلامی است. چنان‌که روایات فقهی وی با احتساب احادیث تکراری ۶۶ درصد و بدون آن ۵۲ درصد از روایات ابن مهزیار را دربرمی‌گیرد. لازم به ذکر است که اغلب آثار منتسب به وی را می‌توان در ذیل آثار فقهی قرار داد. آثاری چون وضوء، حج، صلاه، زکات، خمس، حدود که هر کدام بابی از ابواب فقهی به‌شمار می‌رود (نجاشی، ۱۳۶۵ ش، ۲۵۳-۲۵۴).

اهمیت آثار فقهی ابن مهزیار تا حدی است که شیخ صدوق در کتاب من لایحضره الفقیه، از تکیه خود بر این آثار یاد می‌کند (۱۴۱۳ق، ۱: ۳). پس از آن روایات کلامی ابن مهزیار قرار دارد که ۲۱ درصد و بدون احتساب روایات تکراری ۳۰ درصد از احادیث وی را شامل می‌شود. آثاری منسوب به وی مانند القائم، البشارات، الانبیاء، رسائل علی بن أسباط، کتاب ملاحم، ردّ بر غلات، الفضائل را می‌توان آثاری کلامی دانست (نجاشی، ۱۳۶۵ ش، ۲۵۳؛ طوسی، ۱۴۲۰ق، ۲۶۵). روایات تاریخی بخش دیگری از احادیث ابن مهزیار را به خود اختصاص داده است که ۳ درصد از احادیث وی و بدون احادیث تکراری ۵ درصد از روایات وی را دربرمی‌گیرد؛ آثار وی چون الانبیاء، وفاه‌ابی‌ذر و اسلام سلمان را می‌توان از این‌گونه موضوعات تاریخی دانست. روایات تفسیری از دیگر موضوعات روایات این عالم اهوازی است که ۵ درصد و بدون در نظر گرفتن روایات تکراری ۴ درصد از روایات وی را به خود اختصاص می‌دهد. لازم به ذکر است که ابن مهزیار، تفسیر مستقل داشته که به تفسیر مهزیار موسوم بوده است (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۸ق، ۴: ۲۴۹).

درباره این تفسیر گفته شده است: «علی بن مهزیار محتوای تفسیر حسین بن سعید اهوازی را در تفسیر خود آورده است و آن را حلاجی کرده است» (حلی، ۱۴۱۱ق، ۳۹). روایات اخلاقی از دیگر موضوعات روایات ابن مهزیار است که ۳ درصد و بدون احتساب روایات تکراری ۴ درصد از احادیث وی را دربرمی‌گیرد. کتاب‌های ابن مهزیار چون الزهد و کتاب التجمل و المروه در ذیل این دسته قرار دارد. این آثار بیشتر در زمینه فرهنگ‌سازی تألیف می‌شد و از اهتمام علی بن مهزیار از نشر احادیث اخلاقی در جامعه حکایت دارد. همچنین، روایاتی با موضوع زیارت نیز ۵ درصد از احادیث ابن مهزیار را شامل می‌شود که کتاب مزار وی مربوط به موضوع زیارت است.

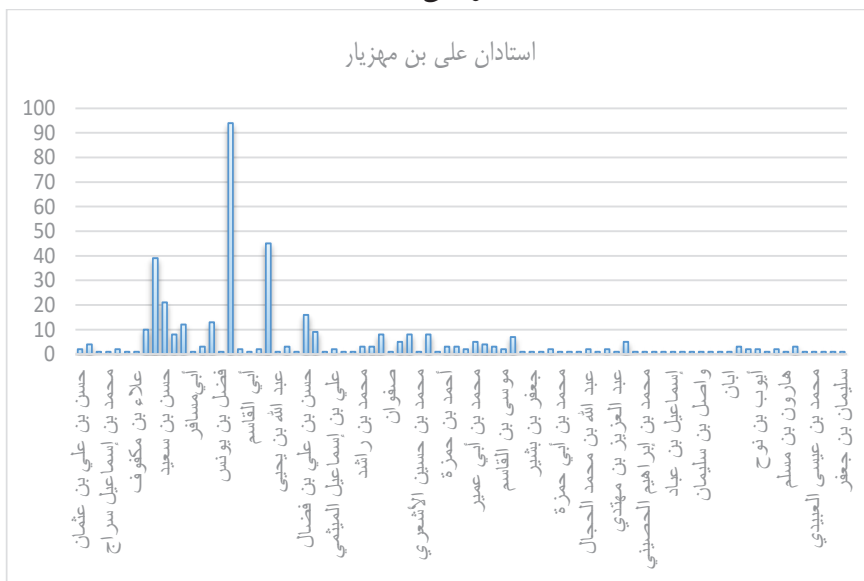
همچنین بیش از ۶۰ درصد احادیث علی بن مہزیار با واسطه از امام باقر (ع) و امام صادق (ع) نقل شده است چراکه اوج تحرک و پویایی حدیث شیعہ در این دوران صورت گرفت (نک: شفیع، ۱۳۸۷ ش، ۱۲۲؛ گرامی، ۱۳۹۶ ش، ۹۹-۱۶۰). پس از آن، بیشترین احادیث را ابن مہزیار، بدون واسطه و مستقیم از امام جواد (ع) نقل می‌کند که حدود ۲۰ درصد از احادیث وی را در برمی‌گیرد.

۴. تعامل علی بن مہزیار با سایر حوزه‌های حدیثی

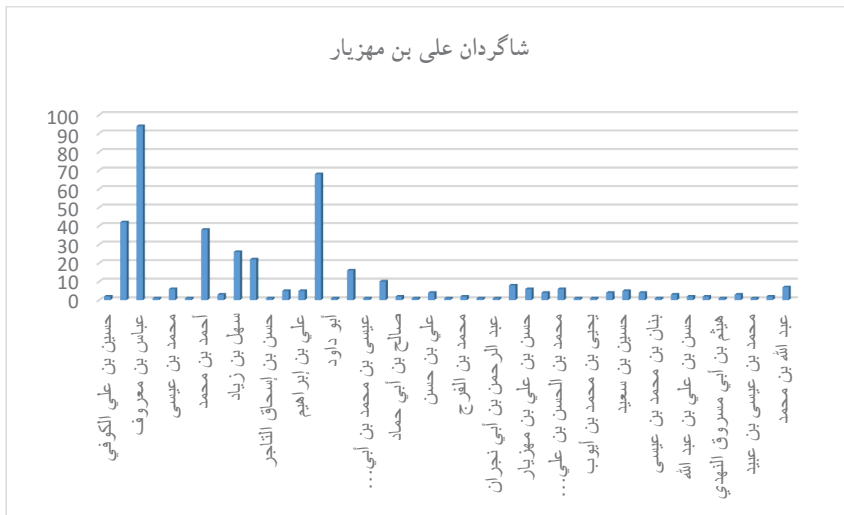
اخذ و مبادلہ حدیث و روایت به عنوان یک سیرہ عملی در بین مشایخ حدیث و مراکز علمی رایج بوده است و شواہد زیادی برای اثبات این مطلب وجود دارد. یکی از دلایل آن، تلاش محدثان در کم کردن واسطہ‌های سند روایت بوده است، چون این موضوع در میان بزرگان شیعہ و سنی به عنوان یک اصل علمی پذیرفته شده بود کہ ہر چہ وسائط یک حدیث کمتر باشد، آن حدیث بہ صحت و درستی نزدیکتر است. از این رو تلاش دانشمندان آن بود تا با بستن بار سفر خود را بہ پایگاہ‌های اصلی حدیث رسانند و از صحت اندوختہ‌های خویش اطمینان حاصل کردہ و یا در تکمیل آن تلاش نمایند (نک: معارف، ۱۳۷۶ ش، ۳۷۹). با بررسی سلسلہ اسناد روایات علی بن مہزیار و بررسی مشایخ و شاگردان وی، می‌توان بہ مرادوات حدیثی مراکز حدیثی دست یافت.

ابن مهزیار از محضر استادان و مشایخ بزرگ، که در رأس آن‌ها ائمه (ع) قرار داشتند، بهره برده است. انتخاب استادان برجسته شیعه و تلمذ و اقتباس حدیث از آنان، از اهتمام ویژه وی به حفظ این میراث ارزشمند خبر می‌دهد. براساس یک مطالعه آماری در اسناد متون روایی شیعه، وی بالغ بر ۱۳۰ حدیث را مستقیم و بدون واسطه از ائمه (ع) نقل می‌کند (نک: کلینی، ۱۴۰۷ق، ۲: ۵۶۵؛ ۳: ۲۶۳، ۲۸۲؛ ۳: ۳۷۰، ۳۹۹). احادیث بسیاری را نیز با واسطه نقل می‌کند که با بررسی سلسله سند روایات وی مشخص گردید که وی از ۹۳ تن از مشایخ حدیث شنیده است و بیشترین روایت را از فضاله بن ایوب الازدی اهوازی نقل می‌کند (نک: کلینی، ۱۴۰۷ق، ۲: ۸۲، ۴۳۷، ۶۶۶؛ صدوق، ۱۳۶۲ش، ۱: ۸۰). حماد بن عیسی کوفی (۲۰۹ق)، حسین بن سعید اهوازی، حسن بن سعید اهوازی نیز در رتبه‌های بعدی قرار دارند (نک: کلینی، ۱۴۰۷ق، ۱: ۴۶۱، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۸، ۴۷۲؛ صدوق، ۱۳۶۲ش، ۲: ۵۰۲؛ ابن قولویه، ۱۳۵۶ش، ۲۴، ۲۹، ۴۸). نام کسانی چون ابن ابی عمیر بغدادی (م ۲۱۷)، قاسم بن عروه بغدادی، حسین بن اسد بصری، علی بن حدید مدائنی، ابراهیم بن محمد همدانی، محمد بن علی بن شجاع نیشابوری و بکر بن صالح رازی حاکی از مراودات علی بن مهزیار علاوه بر اهواز با سایر مراکز و حوزه‌های مختلف شیعی در کوفه، بغداد، بصره، مدائن، همدان، نیشابور و ری است (نک: کلینی، ۱۴۰۷ق، ۲: ۲۷۳؛ ۳: ۲۶۷، ۳۰۶، ۳۰۸، ۳۷۴؛ ۴: ۲۷۵؛ طوسی، ۱۴۰۷ق، ۴: ۱۶؛ ۵: ۱۲).

استادان علی بن مهزیار

با توجه به اعتبار احادیث علی بن مهزیار و منزلت نزد ائمه (ع)، افراد بسیاری از سایر مناطق برای کسب علم نزد این عالم ایرانی می آمدند؛ به طوری که اهواز به محل آموشد عالمان سایر حوزه های حدیثی تبدیل شده بود. علی بن مهزیار در جهت نشر و گسترش احادیث، شاگردان مورد وثوقی را برگزیده و این تراش امامیه را به این علمای بزرگ شیعه انتقال داده است و چون شاگردان نامداری داشته، سهم به سزایی در توسعه علوم شیعی در بین شیعیان امامی داشته است. بر اساس مطالعه آماری که در اسناد روایات متون روایی شیعه انجام گردید، نام ۴۳ روای در بین روایان این عالم شیعی دیده می شود. به طوری که ۴۱۵ حدیث از طریق این روایان به میراث حدیثی شیعی انتقال می یابد. در بین این روایان بیشترین احادیث از طریق عباس بن معروف قمی (زنده در ۲۵۴ق) و عبدالله بن عامر بن عمران اشعری قمی به جوامع شیعی انتقال می یابد (نک: برقی، ۱۳۷۱ق، ۲: ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷؛ کلینی، ۱۴۰۷ق، ۳: ۱۴، ۲۷، ۴۷، ۷۷، ۱۱۵، ۱۴۷، ۵۱۰، ۵۴۲؛ طوسی، ۱۴۰۷ق، ۱: ۱۲۳، ۲۸۱، ۳۲۴). گفته شده که سهل بن زیاد به عنوان ناقل آثار حدیثی اهواز به ری در قرن سوم هجری، تنها از علی بن مهزیار روایت کرده است (اصغریور و دیگران، ۱۴۰۲ش، ۱۳۰). از دیگر روایان او می توان به محمد بن عبدالجبار قمی، حسن بن علی کوفی (م قرن سوم)، محمد بن فرج کوفی، عبدالرحمن بن ابی نجران کوفی اشاره کرد (نک: کلینی، ۱۴۰۷ق، ۱: ۳۸۴، ۵۴۷؛ ۳: ۳۹۹؛ ۴: ۱۳۶؛ ابن ابی زینب، ۱۳۹۷ق، ۱۷۱). که اقتباسات این روایان قمی از ابن مهزیار، پیوند این دو مرکز علمی شیعه با یکدیگر را نشان می دهد.

۵. ترویج فرهنگ دعا و تدوین ادعیه

شیعیان به عنوان یک گروه اقلیت در زیر سلطه خلفا و سلاطین مخالف خود با استفاده از تقیه و اندیشه‌ورزی روزافزون به دنبال حل بحران‌های فکری و فرهنگی جامعه خود بوده‌اند. اگر دوره تقریبی زندگانی علی بن مهزیار را میان سال‌های ۱۸۰ تا ۲۵۴ بدانیم، بخشی از زندگانی ایشان هم‌زمان با خلافت متعصبانه متوکل عباسی (۲۳۲-۲۴۷ق) بوده است. این دوره یکی از رنج‌آورترین ادوار برای شیعیان بوده است که در آن پیروان مذهب تشیع متحمل سختی‌های بسیاری شدند. در چنین اوضاعی از روش‌های موثر بر التیام آلام، زبان ساده و قابل درک دعا بود. این امر در تشیع مسبوق به سابقه بود و به دلیل مقتضیات سیاسی، شیعیان همواره از دعا برای ترویج مبانی تشیع استفاده می‌کردند (نک: توحیدی‌نیا، ۱۳۹۶ش، ۲۴۸-۲۵۴؛ نوری و عاشوری، ۱۳۸۸ش، ۸۹-۹۰). به طوری که ائمه بزرگوار شیعه هر زمانی که با فشار و خفقان خلفا روبرو می‌شدند، مضامین و مبانی اعتقادی شیعه را در قالب دعا مطرح کرده و ضمن اصلاح جامعه، مردم را با اعتقادات شیعه آشنا می‌ساختند. به عنوان نمونه می‌توان به نشر مضامین عقیدتی شیعه در لابه‌لای صحیفه سجاده اشاره کرد (نک: سلمانپور، ۱۳۸۴ش، ۸۹-۹۰). ابن مهزیار از اندیشمندانی بود که با نشر و گسترش این ادعیه در جامعه، به ترویج معارف تربیتی و دینی تشیع یاری رساند.

در بین آثار ثبت شده ابن مهزیار در متون فهرست طوسی و رجال نجاشی، آثار دعایی وی در دو گونه الدعاء و المزار به رشته تحریر در آمده است. با توجه به متون فهرس پیشین می‌توان گفت علی بن مهزیار در کنار استادش حسین بن سعید اهوازی از پیشگامان مکتب دعا در ایران هستند (نیل‌ساز و دیگران، ۱۳۹۷ش، ۵۴). بازتاب روایت‌های وی در متون دانشمندان متأخر نشان از اهمیت و جایگاه ابن مهزیار است. برای نمونه می‌توان به دعای «یا مَنْ یُکْفِی مِنْ کُلِّ شَئٍ...» به نقل از امام جواد (ع) برگشایش در امور اشاره کرد (کلینی، ۱۴۰۷ق، ۲: ۵۶۰؛ کلینی، ۱۴۰۷ق، ۳: ۳۴۲، ۳۴۶). همچنین ابن طاووس کتاب الدعاء ابن مهزیار را در دست داشته (۱۴۰۹ق، ۱۴۲) هر چند چون در نقل سلسله اسناد تساهل داشته، نمی‌توان تعداد دقیق روایت‌های دعایی وی را فهمید ولی با توجه به تقدیری که از شخصیت زاهدانه ابن مهزیار نیز آورده است (ابن طاووس، ۱۴۰۰ق، ۱: ۱۹۵)، بی‌شک از کتاب ابن مهزیار بهره زیادی برده است.

ظهور نگارش آثار درباره زیارت را می‌توان هم‌زمان با کتب دعا دانست؛ زیرا نخستین مؤلف این گونه آثار معاویه بن عمار دهنی (م ۱۷۵ق) است که اولین مؤلف اثر

الدعا نیز بود (نجاشی، ۱۳۶۵ ش، ۴۱۱). با توجه به نزدیکی عراق به اهواز شاهد ورود این گونه ادبیات به ایران در اوایل سده سوم هستیم که ناشی از تأثیر مکتب کوفه در ایران است (نک: نیل‌ساز و دیگران، ۱۳۹۷ ش، ۵۴-۵۵). ورود ابن مهزیار و حسین بن سعید در این عرصه گواه این مدعاست. لازم به ذکر است که دوران امام هادی (۲۲۰-۲۵۴ ق) از دوره‌های سخت برای تاریخ تشیع محسوب می‌شود. دوران متوکل با توهین به ائمه از سوی شاعران، زندانی و شکنجه دادن علویان و حصر اقتصادی شیعیان، به نحوی تکرار دوران خفقان آور خلافت اموی در دوره امام سجاد (ع) بود. بدترین این فجایع، خراب کردن قبر امام حسین (ع) و ممنوع کردن زیارت قبر سیدالشهدا و مباح دانستن جان و مال متخلفین بود (نک: طبری، ۱۳۸۷ ق، ۹: ۱۸۵-۱۸۶).

در چنین اوضاعی علی بن مهزیار با تألیف در عرصه زیارت به عنوان ابزاری برای ایجاد روشننگری در جامعه اقدام کرد. روایات این اثر را می‌توان در متون دوره‌های بعدی دید چنان‌که ابن قولویه قمی در کتاب زیارت خود، ۴۱ روایت را به نقل از علی بن مهزیار ذکر می‌کند (۱۳۵۶ ش، ۲۴، ۳۱، ۳۶..). یا ابن مشهدی در کتاب مزار خود، ۶ روایت از وی نقل می‌کند (۱۴۱۹ ق، ۴۱، ۱۱۵، ۱۱۴، ۱۱۶، ۵۴۴). این احادیث نشان از کوشش ابن مهزیار در گسترش و انتقال فرهنگ تشیع است.

۶. تبیین فقه و مسائل فقهی

آنچه از بررسی آمار و ارقام متون شیعی بدست آمد، نشان می‌دهد بیشترین روایات علی بن مهزیار مربوط به فقه و احکام فقهی است و در همه ابواب فقهی، روایاتی از وی دیده می‌شود. علل فراوانی روایات فقهی ابن مهزیار، حاکی از شرایط اجتماعی-فرهنگی عصر وی همچون وجود آراء متضارب فقهی و فعالیت‌های مشرب‌های فکری مختلف چون اهل حدیث، حنبله، مرجئه، معتزله، زیدیه و غلات در این زمینه است (برای اطلاعات بیشتر نک: هدایت‌پناه، ۱۳۹۶ ش، ۲۲۱-۲۴۸؛ منتظرالقائم و زینلی، ۱۳۹۶ ش، ۱۵-۲۴). از آن‌جا که تظاهرات نظرات گوناگون عقیدتی و کلامی، در عملکردهای مردم و در حوزه فقهیات ظاهر می‌شود، بنابراین پاسخ‌گویی به سوالات فقهی افراد در قالب احادیث به عنوان نیاز مبرم جامعه، در روایات ابن مهزیار نمود بیشتری یافت. به عنوان نمونه غلات که در این دوره فعالیت فراوانی داشتند به نسخ شراعی و احکام فقهی باور داشتند و حتی ازدواج با محارم را نیز جائز می‌شمردند (نک: حاجی‌زاده، ۱۳۹۵ ش، ۲۱۳-۲۳۸؛ دلبری، ۱۳۹۴ ش، ۷۵-۹۶).

در چنین شرایطی، علی بن مهزیار با نشر احادیث فقهی ائمه (ع)، نقش مهمی در اصلاح فکری جامعه و نیز تعدیل دیدگاه‌ها و نظرات افسار گسیخته‌ی فقهی ایفا نمود. در واقع، ابن مهزیار با شناساندن اصول فکری ائمه، شرایط را برای ترویج و گسترش مذهب تشیع فراهم آورد، زیرا زیرساخت فرهنگی هر مسلک و دینی از اندیشه‌های رهبران آن دین نشأت می‌گیرد.

از سوی دیگر تدوین کتاب‌های فقهی توسط علی بن مهزیار و بیان احادیث و روایت‌های فراوان در این عرصه توسط وی، ناشی از فقدان نصوص کافی و دسته‌بندی شده از احادیث پیامبر (ص) و اهل بیت (ع) درباره احکام شرعی و در نتیجه نیاز جامعه به فهم این موضوعات است. در واقع، ابن مهزیار به جهت وکالت ائمه (ع) و رفت و آمد به نواحی مختلف، نسبت به نیازها و نابسامانی‌های اجتماعی مردم زمانه خویش آگاهی داشته و محقق کردن احکام اسلامی را برای حل معضلات اجتماعی در جامعه خویش ضروری می‌دید (نک: عبیدی پور و عباسی، ۱۳۹۲ش، ۲۱-۳۴). ابن مهزیار با تبیین و بیان روایات و احادیث فقهی ائمه، شیعیان را راهنمایی می‌نمودند. چنان‌که با توجه به نیاز شیعیان به یادگیری و عمل به احکام عبادات، می‌بینیم که بیشترین احادیث فقهی ابن مهزیار مربوط به همین بخش است (نک: کلینی، ۱۴۰۷ق، ۳: ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۴، ۳۱۹ و ۳۲۹...).

اگر به روایت‌های فقهی این فقیه اهوازی نگاه کنیم، بخشی از آن مربوط به مسائل شرعی روزمره است و مسائل و پرسش‌هایی است که شیعیان در انجام تکالیف دینی برای آنان مطرح شده از ابن مهزیار می‌پرسیدند که وی یا با شرفیابی به محضر ائمه یا از طریق مکاتبه، حکم آن را از امامان جویا می‌شد (نک: طوسی، ۱۴۰۷ق، ۲: ۶۹؛ صدوق، ۱۴۱۳ق، ۱: ۲۴۴). در واقع، قوام هویت دینی به همین احکام و قوانین فقهی است و بدون آن مسلمان بودن افراد هیچ نمودی ندارد.

۷. مبارزه با فرقه‌های انحرافی و تبیین کلامی امامت

طبیعی است که وجود فرق و مذاهب گوناگون در جامعه اسلامی با باورهای متکثر و متنوع موجب شده است که بخش از احادیثی که از ائمه (ع) به ما رسیده است پیرامون باورهای کلامی در جامعه اسلامی باشد. ابن مهزیار، به عنوان یکی از اصحاب برجسته ائمه (ع)، نقش عمده‌ای در انتقال این احادیث کلامی داشته است. در میان این احادیث

دو موضوع توحید و امامت در قیاس با دیگر موضوعات برجسته‌تر است که در ادامه به بررسی آنان پرداخته می‌شود.

مباحث توحیدی، از مباحث کلامی است که در احادیث ابن‌مهزیار برجسته می‌باشد. چراکه در دوره ابن‌مهزیار، رواج فعالیت‌های گروه‌هایی نظیر اهل حدیث، معتزله، اهل جبر، قدریه، مجسمه و مشبهه، سبب گسترش سؤال از مباحث توحیدی و صفات الهی و تشبیه و تنزیه در جامعه شده بود (طباطبایی، ۱۳۸۹ق، ۲: ۳۲۸). به‌عنوان نمونه می‌توان به سؤال علی‌بن‌مهزیار از امام‌جواد (ع) درباره نمازخواندن پشت سر شخص معتقد به تجسیم اشاره کرد (صدوق، ۱۳۷۶ق، ۲۷۷). می‌توان گفت، علی‌بن‌مهزیار با نقل روایاتی درباره عرش و کرسی (صدوق، ۱۳۹۸ق، ۴۷)، اثبات وجود خدا و وحدانیت او (ابن‌طاووس، ۱۴۱۳، ۱۸۹)، اسماء و صفات خداوند (قمی، ۱۴۰۴ق، ۲: ۵۸) و افعال خداوند (صدوق، ۱۳۶۲ش، ۲: ۳۵۶-۳۵۷) به طور غیر مستقیم به خنثی ساختن فعالیت این جریان‌ها پرداخته است و بدین ترتیب، وی در نشر عقاید صحیح امامیه و نقد جریان‌های مخالف کوشیده است.

از دیگر مباحث کلامی در روایات ابن‌مهزیار، مسئله امامت است. به‌نظر می‌رسد، بین روایات وی در باب امامت با فضای فرهنگی هم‌عصر علی‌بن‌مهزیار پیوند و ارتباط معناداری وجود دارد که در ادامه به بررسی این مسئله پرداخته می‌شود. گزارش‌های تاریخی حاکی از آنست که در قرن دوم و نیمه اول قرن سوم هجری، دیدگاه‌های مهم و چالش‌برانگیزی در ارتباط با مسئله امامت در بین اصحاب فرق و مذاهب اسلامی وجود داشته است. در این برهه زمانی، گروه‌های مختلفی همچون اصحاب حدیث، اصحاب رأی، عثمانیه، مرجئه وجود داشتند که اعتقاد داشتند، خلافت امری انتخابی است و نصی از جانب حضرت رسول (ص) بر تعیین امام صورت نگرفته است (نک: ابن‌حجر عسقلانی، ۱۳۲۶ق، ۳: ۲-۳ و برای توضیحات بیشتر نک: صداقت‌محمدرحسینی، ۱۳۹۳ش، ۸۶-۸۹). فرقه زیدیه، نیز که در این زمان فعالیت داشتند، درباره امامت به امامت انتخابی باور داشتند که در تقابل با اعتقادات امامیه بود (نک: ولوی، ۱۴۰۰ش، ۱۴۰-۱۴۳).

ابن‌مهزیار، در این دوره با نشر احادیث ائمه (ع) درباره امامت انتصابی و نص ائمه (ع) و معرفی جانشین امام هادی (ع) به مقابله با این جریان‌ها برخاستند (نک: صدوق، ۱۳۹۵ق، ۱: ۲۲۳؛ ابن‌شهرآشوب، ۱۳۷۹ق، ۴: ۴۲۳؛ کلینی، ۱۴۰۷ق، ۱: ۳۲۶؛ اربلی، ۱۳۸۱ق، ۲: ۴۰۵؛ مسعودی، ۱۳۸۴ش، ۴۵۹).

از فرقه‌های انحرافی دیگر در این زمان، فرقه فطحیه بود. آنان گروهی بودند که پس از شهادت امام صادق (ع) (۱۴۸ق)، امامت عبدالله فطح فرزند امام صادق (ع) را پذیرفتند. فطحیه به امامت دو برادر باور داشتند. همین گروه پس از شهادت امام عسکری (ع) امامت جعفر بن علی معروف به جعفر کذاب را پذیرفتند (نک: نوبختی، ۱۳۵۵ش، ۷۷-۷۸؛ ۸۵-۸۶؛ ۹۸-۹۹). علی بن مهزیار، ضمن بیان احادیثی درباره امامت امام موسی کاظم (ع) (صدوق، ۱۳۸۵ش، ۱: ۲۰۷)، در قالب مکاتبه و مناظره به پاسخ شبّهات این فرقه پرداخت. نمونه بارز آن مناظرات وی با علی بن اسباط فطحی مذهب بود که حتی توانست او را از عقیده خود برگرداند (نجاشی، ۱۳۶۵ش، ۲۵۲).

واقفیه، از دیگر گروه‌های انحرافی بودند که پس از شهادت امام موسی کاظم (ع) و بر این باور بودند که امام موسی کاظم (ع) زنده است و همان قائم است و امامت امام رضا (ع) و سایر ائمه (ع) را انکار کردند (نک: حسین زاده‌شانه‌چی، ۱۳۸۴ش، ۴۹-۷۸؛ صفری فروشانی، ۱۳۸۸ش، ۳-۲۲). به نظر می‌رسد، علی بن مهزیار علاوه بر نقل احادیث ائمه (ع) درباره مهدویت (نک: صدوق، ۱۳۹۵ق، ۲: ۳۸۰) با نوشتن کتاب‌هایی چون البشارات، ملاحم و القائم به ابطال عقاید مهدویت واقفیه و اصلاح فکری جامعه پرداخته است (نجاشی، ۱۳۶۵ش، ۲۵۳؛ طوسی، ۱۴۲۰ق، ۲۶۵).

از گروه‌های دیگر، غالیان بودند که به دو گروه الوهیت و مفوضه تقسیم می‌شد که پیروان الوهیت، اعتقاد به الوهیت پیامبر (ص) و اهل بیت (ع) داشتند و پیروان مفوضه، به تفویض امر آفرینش و تفویض رزق و حساب بندگان به پیامبر و امامان اعتقاد داشتند (برای توضیحات بیشتر نک: دلبری، ۱۳۹۴ش، ۷۵-۹۶؛ جباری، ۱۳۸۴ش، ۵۹-۸۰). روایاتی که از ابن مهزیار نقل شده، نشان می‌دهد که جریان غلو گریبان‌گیر بسیاری از افراد جامعه بوده است. در این شرایط این دانشمند ایرانی با ترویج آموزه‌های ائمه (ع) و نشر احادیث ایشان مانند لعنت کردن غالیان و پیروان آن‌ها توسط امام جواد (ع) (کشی، ۱۴۰۹ق، ۵۲۸) کوشید تا سدی استوار در برابر فرقه‌های انحرافی زمانه‌ی خود ایجاد کند. همچنین نگارش کتابی به نام الرّد علی غلات توسط علی بن مهزیار، حاکی از تلاش وی برای مبارزه با این گروه و انحرافات آن‌هاست.

۸. نتیجه‌گیری

در پژوهش حاضر با بررسی زندگی و روایت‌های برجای مانده از علی بن مهزیار در متون متأخر به نقش علمی و فرهنگی وی پرداخته شد و نتایج ذیل حاصل آمد:

۱- علی بن مهزیار از محدثان و فقیهان برجسته شیعه با انتخاب اساتید طراز اول شیعه، کوشیده تا معارف اهل بیت (ع) را از مشایخ موثق و معتبر که برخی از آنان از اصحاب اجماع بودند، دریافت کند. همچنین با تربیت شاگردانی در مراکز شیعه چون قم و اهواز که همگی به عالمانی طراز اول تبدیل شدند، روایات ائمه (ع) را به نسل‌های بعدی شیعیان انتقال داد. کتب مهم روایی شیعه مرهون کوشش‌های او در دریافت احادیث از ائمه (ع) و مشایخ بزرگ شیعه و نیز تحویل آن به بزرگان علوم دینی است.

۲- ابن مهزیار روایاتی را که پیرامون یک مسئله اصلی یا فرعی مضامین مشترکی داشتند در یک مجموعه گردآورد. بنابراین اهتمام وی تنها معطوف به حفظ حدیث نبوده است و به نظر می‌رسد، تلاش داشته مخاطبان خویش را در یک موضوع اقناع و گاه او را از مراجعه به دیگر کتب مستغنی کند. وی میراث‌دار بخش عظیمی از میراث حدیثی و روایی شیعه در عرصه‌های مختلف فقه و کلام و تفسیر و دیگر معارف شیعی است. علی بن مهزیار با انتقال این احادیث کوشید تا بنای محکمی در ساخت عقاید و اصول شیعه پی‌ریزی نماید. بی‌شک اگر خدمات او نبود بخش مهمی از این میراث در غبار زمان از میان می‌رفت و به دست نسل حاضر نمی‌رسید.

۳- علی بن مهزیار، با اقتباس و نقل احادیث کلامی و اعتقادی اهل بیت (ع) به مقابله با فعالیت‌های نحله‌های مختلف کلامی چون اهل حدیث و جماعت، زیدیه، و اقلیه، فطحیه و غلات پرداخت. به طوری که ۲۱ درصد از احادیث وی به موضوعات کلامی اختصاص دارد.

۴- با توجه به همین روایات برجای مانده از ابن مهزیار در متون سده سوم تا هفتم، می‌توان به نقش وی در علوم مختلف پی برد. بررسی روایات منقول از علی بن مهزیار نشان می‌دهد که گرایش وی در زمینه علوم، گرایش نقلی بوده است. بیشترین روایات وی در عرصه فقه است، به طوری که این روایات ۶۶٪ از احادیث وی را شامل می‌شود. میراث حدیثی او خدمتی سترگ به فقه و حدیث آل محمد (ع) به‌شمار می‌رود. چنین آماري حاکی از پاسخ ائمه (ع) به نیازهای دوره ایشان و نیز انتقال به موقع این پاسخ‌ها به مردم توسط ابن مهزیار است.

۵- با توجه به این که دوره وی از نظر سیاسی یکی از رنج‌آورترین ادوار برای شیعیان بوده است و در چنین اوضاعی از روش‌های موثر بر التیام آلام، زبان ساده و قابل درک دعا بود؛ ابن مهزیار از اندیشمندانی بود که با نشر و گسترش این ادعیه در جامعه، به ترویج معارف تربیتی و دینی تشیع یاری رساند.

۶- تنوع موضوعی روایات برجای مانده از ابن مهبزیار نشان می‌دهد که مذهب تشیع به همه وجوه زندگی انسان توجه داشته و در این زمینه‌ها نظر شارع مقدس را بدون هرگونه شائبه و انحرافی بیان می‌کند.

منابع

- آقابزرگ تهرانی، الذریعه التصانیف الشیعه، قم، اسماعیلیان، ۱۴۰۸ق.
- ابن‌ادریس، محمدبن‌احمد، السرائر الحاوی التحریر الفتاوی، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۰ق.
- ابن‌بابویه، علی‌بن‌حسین، الإمامه و التبصره من الحیره، قم، مدرسه الإمام المهدی (عج)، ۱۴۰۴ق.
- ابن‌حجر عسقلانی، احمدبن‌علی، تهذیب‌التهذیب، هند، دائره‌المعارف النظامیه، ۱۳۲۶ق.
- ابن‌حمزه طوسی، محمدبن‌علی، الثاقب فی المناقب، تحقیق: نبیل‌رضا علوان، قم، انصاریان، ۱۴۱۹ق.
- ابن‌سعید، یحیی‌بن‌احمد، زهده الناظر فی الجمع بین الأشباه و النظائر، تحقیق: نورالدین واعظی، نجف، مطبعة الآداب، ۱۳۸۶ق.
- ابن‌شهر آشوب‌مازندرانی، محمدبن‌علی، معالم العلماء، نجف، المطبعة الحیدریه، ۱۳۸۰ش.
- _____، محمدبن‌علی، مناقب آل‌ابی‌طالب، قم، علامه، ۱۳۷۹ق.
- ابن‌طاووس، علی‌بن‌موسی، فلاح السائل و نجاح المسائل، قم، بوستان‌کتاب، ۱۴۰۶ق.
- _____، الإقبال بالأعمال الحسنة، تحقیق: جواد قیومی‌اصفهان‌ی، قم، دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۶ش.
- _____، التشریف بالمنن فی التعریف بالفتن، قم، صاحب‌الامر، ۱۴۱۶ق.
- _____، الیقین باختصاص مولانا علی علیه‌السلام بامرة المؤمنین، تحقیق: اسماعیل انصاری‌زنجان‌ی‌خوئینی، قم، دارالکتاب، ۱۴۱۳ق.
- _____، فتح الأبواب بین ذوی الألباب و بین رب الأرباب، تحقیق: حامد خفاف، قم، مؤسسه‌آل‌البيت (ع)، ۱۴۰۹ق.
- _____، فرج المهموم فی تاریخ علماء النجوم، قم، دارالذخائر، ۱۳۶۸ق.
- _____، مهج الدعوات و منهج العبادات، تصحیح: ابوطالب کرمانی و محمدحسن محرر، قم، دارالذخائر، ۱۴۱۱ق.
- ابن‌قولویه، جعفر بن‌محمد، کامل‌الزیارات، تحقیق: عبدالحسین امینی، نجف، دارالمرتضویه، ۱۳۵۶ش.
- ابوالصلاح الحلبي، تقی‌بن‌نجم، تقریب‌المعارف، تحقیق: فارس تبریزیان (الحسون)، قم، الهادی، ۱۴۰۴ق.
- احمدوند، عباس، قنبر علی رودگر، «دورق»، دانشنامه جهان اسلام، تهران، بنیاد دائره‌المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۹۹ش، ج ۱۸، صص ۳۰۰-۳۰۲.
- اربلسی، علی‌بن‌عیسی، کشف الغمہ فی معرفه الأئمه، تحقیق: سیدهاشم رسولی‌محللاتی، تبریز، بنی‌هاشم، ۱۳۸۱ق.
- اصغری‌پور، حسن، روح‌الله‌شهبیدی، رقیه ابوزخانی. "بازسازی مدرسه حدیثی شیعه ری در آئینه روایان حدیث (سدهای دوم و سوم هجری)". مطالعات فهم حدیث ۹، ۸۱(۲۰۴۱): ۵۱۱-۹۳۱. doi: 10.30479/ mfh.2023.15579.1994
- برقی، احمدبن‌محمد، المحاسن، قم، دارالکتاب، ۱۳۷۱ق.
- توحیدی‌نیا، روح‌الله. "سازواری قالب و مفاد زیارت جامعه‌الکبیره و نیاز معرفتی امامیه در عصر امام هادی (ع)". تاریخ اسلام، ۷۱(۱۳۹۶): ۲۴۳-۲۶۸.

- جانپور، محمد. "کارکردهای کیفی استفاده از روش تحلیل محتوا در فهم احادیث". رهیافت‌هایی در علوم قرآن و حدیث ۴۹، ۱ (۱۳۹۶): ۲۹-۵۲.
- جباری، محمدرضا. "نگاهی به مکاتب حدیث شیعه در سده‌های اولیه". شیعه‌شناسی ۱، ۳ و ۴ (۱۳۸۴): ۵۹-۸۰.
- جزایری، سید محمدحسن. "رجال نامی خوزستان را بشناسید (علی بن مهزیار اهوازی)". فلسفه و کلام دانشوران، ۳ (۱۳۴۳): ۳۶-۴۰.
- حاجی‌زاده، یدالله. "غالیان دوره امام جواد (ع) و نوع برخورد آن حضرت با آنان". تاریخ اسلام ۱۷، ۱ (۱۳۹۵): ۲۳۸-۲۱۳.
- ..... "مواجهه فکری و عملی امام هادی (ع) با جریان فکری غلو". سخن تاریخ ۱۱، ۲۶ (۱۳۹۶): ۱۹۳-۲۲۰.
- حسین‌پوری، امین. "علی بن مهزیار الاهوازی". حدیث و اندیشه، ۴ و ۵ (۱۳۸۲): ۱۲۳-۱۳۸.
- حسین‌زاده شانه‌چی، حسین. "واقفیه". تاریخ اسلام ۶، ۳ (۱۳۸۴): ۴۹-۷۸.
- خصیبی، حسین بن حمدان، الهدایه الکبری، بیروت، البلاغ، ۱۹۱۹ق.
- دلبری، شهربانو. "جریان‌شناسی غلو و غالیان در عصر رضوی با تاکید بر آموزه‌های امام رضا (ع)". فرهنگ رضوی ۳، ۱۰ (۱۳۹۴): ۷۵-۹۶.
- دوانی، علی، مفاخر اسلام، تهران، بنیاد فرهنگی امام رضا (ع)، ۱۳۶۰ش.
- زرکلی، خیرالدین، الاعلام، بیروت، دارالعلم للملایین، چاپ هشتم، ۱۹۸۹م.
- زرگر، محمدمبین، هم‌قدم با اقباب زندگی نامه علی بن مهزیار اهوازی و خدمات خاندان مهزیار به اسلام و تشیع، اهواز، خوزستان، ۱۳۹۵ش.
- ستار، حسین، سیدمحمد موسوی، و سیدامیرالیاس موسوی. "اثرپذیری کلینی از پیشینیان در تدوین و تبویب اصول الکافی (موردپژوهی: کتاب «عقل و جهل»، «ایمان و کفر» و «حجت»)". مطالعات فهم حدیث ۸، ۱۶ (۱۴۰۱): ۹-۳۱. doi: 10.30479/mfh.2022.2581
- سلمانیپور، محمدجواد. "فرهنگ‌سازی امام سجاد (ع) با زبان دعا". اندیشه دینی، ۱۷ (۱۳۸۴): ۸۵-۱۰۶.
- شفیعی، سعید. "گام‌های شکل‌گیری نخستین مکتب حدیثی شیعه". علوم حدیث، ۴۷ (۱۳۸۷): ۱۱۳-۱۴۵.
- شوشتری، محمدتقی، قاموس الرجال، قم، اسلام، ۱۴۱۸ق.
- صداقت ثمرحسینی، کامیار. "وصایای پیامبر (ص) درباره جانشین بلافصل خود و نقد نظریه انکار وصایت". پژوهشنامه علوی ۵، ۲ (۱۳۹۳): ۷۹-۹۷.
- صدوق، محمدبن علی، الأمالی، تهران، کتابچی، ۱۳۷۶ق.
- .....، التوحید، تحقیق: هاشم حسینی، قم، جامعه مدرسین، ۱۳۹۸ق.
- .....، النخال، تحقیق: علی اکبر غفاری، قم، جامعه مدرسین، ۱۳۶۲ش.
- .....، ثواب الأعمال و عقاب الأعمال، قم، دارالشریف‌الرضی، ۱۴۰۶ق.
- .....، علل الشرائع، قم، کتابفروشی داوری، ۱۳۸۵ش.
- .....، عیون أخبار الرضا (ع)، تحقیق: مهدی لاجوردی، تهران، جهان، ۱۳۷۸ق.
- .....، فضائل الأشهر الثلاثة، تحقیق: غلامرضا عرفانیان‌یزدی، قم، کتابفروشی داوری، ۱۳۹۶ق.
- .....، کمال‌الدین و تمام‌النعمة، تحقیق: علی اکبر غفاری، قم، اسلامیه، ۱۳۹۵ق.
- .....، من لایحضره الفقیه، تحقیق: علی اکبر غفاری، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۳ق.
- صفار، محمدبن حسن، بصائر الدرجات فی فضائل آل محمد، تحقیق: محسن بن عباس‌علی کوجه‌باغی، قم، مکتبه‌آیه‌الله‌المرعشی‌النجفی، ۱۴۰۴ق.
- صفری‌فروشانی. "فرقه‌های درون شیعی دوران امامت امام رضا علیه اسلام (با تکیه بر فطحیه و واقفیه)". پژوهشنامه حکمت و فلسفه اسلامی، ۲۸ (۱۳۸۸): ۳-۲۲.

- طباطبایی، سیدمحمدکاظم، تاریخ حدیث شیعه، تهران، سمت، ۱۳۸۹ش.
- طبرسی، احمدبن علی، الاحتجاج علی أهل اللجاج، تحقیق: محمدباقر خراسان، مشهد، مرتضی، ۱۴۰۳ق.
- طبرسی، علی بن حسن، مشکاة الأنوار فی غرر الأخبار، نجف، المكتبة الحیدریه، ۱۳۸۵ق.
- طبرسی، فضل بن حسن، إعلام الوری بأعلام الهدی، تهران، اسلامی، ۱۳۹۰ق.
- طبری، محمدبن جریر، تاریخ الأمم و الملوک، تحقیق: محمدأبو الفضل ابراهیم، بیروت، دارالتراث، ۱۳۸۷ق.
- طوسی، محمدبن حسن، فهرست کتب الشیعة و أصولهم و أسماء المصنفین و أصحاب الأصول، تحقیق: عبدالعزیز طباطبائی، قم، مکتبه المحقق الطباطبائی، ۱۴۲۰ق.
- _____، رجال الطوسی، تصحیح: جواد قیومی اصفهانی، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۳۷۳ش.
- _____، الاستبصار فیما اختلف من الأخبار، تحقیق: حسن موسوی خراسان، تهران، دارالکتب الإسلامیه، ۱۳۹۰ش.
- _____، الغیبه، تحقیق: عبدالله تهرانی و علی احمد ناصح، قم، دارالمعارف الإسلامیه، ۱۴۱۱ق.
- _____، تهذیب الأحکام، تحقیق: حسن موسوی خراسان، تهران، دارالکتب الإسلامیه، ۱۴۰۷ق.
- عبیدی پور، هدیه، علی اکبر عباسی. "بررسی جایگاه علی بن مهزیار و خاندان وی در وکالت ائمه (ع)". روزگاران ۱۱، ۹ (۱۳۹۲): ۲۱-۳۴.
- عریضی، علی بن جعفر، مسائل علی بن جعفر و مستدرکاتها، قم، مؤسسه آل البيت (ع)، ۱۴۰۹ق.
- عیاشی، محمدبن مسعود، تفسیر العیاشی، تحقیق: سیدهاشم رسولی محلاتی، تهران، المطبعة العلمیه، ۱۳۸۰ق.
- فتال نیشابوری، محمدبن احمد، روضه الواعظین و بصیره المتعظین، قم، رضی، ۱۳۷۵ش.
- قاسمی، حمید و دیگران، مرجع پژوهش، تهران، اندیشه آراء، ۱۴۰۰ش.
- قطب الدین راوندی، سعیدبن هبه الله، قصص الأنبیاء (ع)، تحقیق: غلامرضا عرفانیان یزدی، مشهد، مرکز پژوهش های اسلامی، ۱۴۰۹ق.
- قمی، علی بن ابراهیم، تفسیر القمی، تحقیق: طیب موسوی جزائری، قم، دارالکتب، ۱۴۰۴ق.
- کشی، محمدبن عمر، رجال الکشی - اختیار معرفه الرجال (مع تعلیقات میرداماد الأسترآبادی)، تحقیق: مهدی رجایی، قم، مؤسسه آل البيت (ع)، ۱۳۶۳ش.
- کلینی، محمدبن یعقوب، الکافی، تحقیق: علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، تهران، دارالکتب، ۱۴۰۷ق.
- کشی، محمدبن عمر، رجال الکشی - اختیار معرفه الرجال، تحقیق: محمدبن حسن طوسی و حسن مصطفوی، مشهد، دانشگاه مشهد، ۱۴۰۹ق.
- گرامی، سیدمحمدهادی، نخستین اندیشه های حدیثی شیعه رویکردها، گفتمانها، انگارهها و جریانها، با مقدمه دکتر احمد پاکتچی، تهران، دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۹۶ش.
- مدرسی طباطبایی، سیدحسین، مقدمه ای بر فقه شیعه، ترجمه: محمدآصف فکرت، مشهد، بنیاد پژوهش های آستان قدس رضوی، ۱۳۶۸ش.
- مدیرشانه چی، کاظم، درایه الحدیث، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۸۷ش.
- مسعودی، علی بن حسین، اثبات الوصیه للامام علی بن ابی طالب، قم، انصاریان، ۱۳۸۴ش.
- معارف، مجید، پژوهشی در تاریخ حدیث شیعه، تهران، ضریح، ۱۳۷۶ش.
- مفید، محمدبن محمد، الإختصاص، مصحح: علی اکبر غفاری و محمود محرمی زرنندی، قم، المؤتمر العالمی لالقیه الشیخ المفید، ۱۴۱۳ق.
- _____، الإرشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، مؤسسه آل البيت (ع)، قم، کنگره شیخ مفید، ۱۴۱۳ق.
- _____، الامالی مفید، تحقیق: حسین ولی و علی اکبر غفاری، قم، کنگره شیخ مفید، ۱۴۱۳ق.
- _____، المقنعه، قم، کنگره جهانی هزاره شیخ مفید، ۱۴۱۳ق.

- مفید، محمدبن محمد، جوابات أهل الموصل فی العدد والرؤية، قم، کنگره جهانی هزاره شیخ مفید، ۱۴۱۳ق.
- _____، کتاب المزار-مناسک المزار (للمفید)، مصحح: محمدباقر ابطحی، قم، کنگره جهانی هزاره شیخ مفید، ۱۴۱۳ق.
- منتظرالقائم، اصغر، و بهمن زینلی. "نقش امام علی بن محمد (ع) در مهندسی فرهنگی امت اسلامی". تاریخ اسلام ۱۸، ۷۱ (۱۳۹۶): ۷-۳۸.
- نجاشی، احمدبن علی، رجال النجاشی، قم، موسسه نشر اسلامی، ۱۳۶۵ش.
- نعمانی، محمدبن ابراهیم بن جعفر، الغیب للنعمانی، ترجمه: علی اکبر غفاری، تهران، صدوق، ۱۳۹۷ق.
- نوبختی، حسن بن موسی، فرق الشیعه، تصحیح: سیدمحمدصادق بحرالعلوم، نجف، المكتبة المرتضویه، ۱۳۵۵ش.
- نوری، علی، و اعظم عاشوری. "تاثیر دعا در رشد و شکوفایی فرهنگی و تمدنی شیعه". تاریخ اسلام ۱۰، ۴ (۱۳۸۸): ۸۳-۱۰۳.
- نیل ساز، نصرت، نهله غروی نائینی، و ابوالفضل رائی فرد. "گونه‌ها، سیر نگارش و انگیزه‌های تألیف کتب ادعیه در پنج قرن نخست بر اساس دو فهرست نجاشی و شیخ طوسی". حدیث و اندیشه، ۲۵ (۱۳۹۷): ۴۶-۷۳.
- هدایت پناه، محمدرضا. "مواجهه حوزه اهواز با فرقه‌های مذهبی تبیین اعتقادات شیعی در دوران ابناء الرضا (ع)". سخن تاریخ ۱۱، ۲۶ (۱۳۹۶): ۲۲۱-۲۴۸.
- _____، و قاسم خانجانی. "مناسبات فکری دو حوزه علمی تشیع قم و اهواز در قرن‌های دوم و سوم هجری". تاریخ اسلام ۱۷، ۴ (۱۳۹۵): ۷-۵۱.
- ولوی، علی محمد، تاریخ علم کلام و مذاهب اسلامی، تهران، بعثت، ۱۴۰۰ش.